

Välikohtud, tšekaa ja karistuspoliitika Vabadussõjas

Toivo Kikkas

Eesti sõjaväe välikohtud mõistsid 1918. aasta detsembrist 1920. aasta detsembrini surma alla 300 mehe ja naise. Samal ajal oli tšekaa punase terrori ohvrite arvuks 1918. aasta detsembrist kuni 1919. aasta varakevadeni 600–700 inimest. On raske hinnata, kuidas mõjutas kummagi sõdiva poole karistuspoliitika sõdureid. Mõlema poole surmamõistetute enamiku moodustasid tsiviilisikud, mitte sõdurid. Mõlema poole õiguslik raamistik pakkus välikohtutele otsuste langetamisel suure tõlgendamisvabaduse. Neli kuud pärast välikohtute moodustamist anti nendele institutsioonidele üsna üksikasjalised instruksioonid. Seevastu jätkas tšekaa oma tööd „punase terrori“ dekreedis sõnastatud juhtnõrude alusel, mis andsid talle palju laiema tegevusvabaduse. Kuid Eesti välikohtud nagu ka siinsed tšekaad töötasid erinevalt. Samuti ei saa välistada, et Eesti ühiskond ei saanud ajakirjandusest täielikku pilti siinsest karistuspoliitikast.

Eestit nagu ka teisi Läänemere idakalda riike tabas aastatel 1918–1920 kuritegevuse laine, mille põhjustasid sõjad. Eriti palju kasvas vägivaldsete kuritegude arv. Eestis halvenes olukord veelgi pärast Vabadussõja algust 1918. aasta 28. novembril. Kõik piirkonna võimud püüdsid taastada seadust ja korda ning ohjeldada vägivalda, mõnikord ka karmide repressioonidega. Viimaste seas olid erakorralised kohtud, sealhulgas välikohtud.

Välikohut või (sõja)väljakohut defineeritakse eesti keeles kui erakorralist sõjaväelist kriminaalkohut rahutuste mahasurumiseks sõjatandritel või erakorralise või sõjaseisukorra ajal. Vabadussõja välikohtute aluseks olnud varasema Vene sõjaväe seaduste kogu XXIV raamatu § 1281 sätestas välikohtute tegevusvälja: välikohtu võis kokku kutsuda sõjaliste operatsioonide alal ja piirkonnas, kus oli välja kuulutatud sõjaseisukord, kohtupidamiseks sõjaväelaste üle nendel juhtudel, kui kuritegu oli niivõrd ilmne, et puudus

vajadus (eel)uurimise järele. Lisa VIII, § 1309 täpsustas kaheksas punktis välikohtute korra. Olulisem oli, et kohtu kutsus kokku väeosa või garnisoni vähemalt polguülema õigustes ülem, kes pidi seda tegema võimaluse korral ööpäeva jooksul kuritöö avastamise ja kahtlusaluse kindlakstegemise järel. Asja arutamine pidi toimuma mitte hiljem kui kahe ööpäeva jooksul. Asja arutati suletud uste taga ja välikohtu otsuse pidi kinnitama sama ülem, kelle päevakäsuga süüalune kohtu alla anti. Samuti võis välikohtu kokku kutsuda asjaoludel, mida täpsustas sõjaväe karistusmäärustiku § 91.¹ Viimane nägi ette, et erakorralistel asjaoludel kuulusid riigivastased isikud „sõjaväe distsipliini kaitsmiseks“ sõjaväelise kohtumõistmise alla ka rahuajal.² Siinse artikli seisukohalt pakub huvi välikohtu tegevus sõjaseisukorras. Välikohtute poolt süüdlaste karistamise küllap tuntuim näide Vabadussõjas on Saaremaa mäss 1919. aasta 16.–21. veebruaril, milles osalenutest hukati välikohtu otsusel 68 inimest.³ Kuid välikohtud tegelesid ka nendega, kes hoidsid kõrvale mobilisatsioonist, deserteerusid, lahkusid omavoliliselt ajutiselt väeosast või hakkasid vastu. Tuntuim näide vastuhakust on Tartu tagavarapataljonis 1919. aasta 10.–13. juulil juhtunu ja seal hukati välikohtu otsusel 21 sõjameest.⁴ Tšekaa punase terrori ohvrite arvuks Vabadussõjas on hinnatud 600–700 inimest.⁵

¹ *Svod voennyx postanovlenij 1869 goda, Kniga XXIV, Ustav voenno-sudebnyj (Свод военных постановлений 1869 года, Книга XXIV, Устав военно-судебный)* (Riia: Voенно-судебное управление (Военно-судебное управление), 1921), lk 230, 291–292.

² *Voinskij ustav o nakazanijax (s. V. P. 1869 g. XXII, izd. 4), raz"jasnennyj rešenijami Pravitel'stvujuščego senata i Glavnogo voennogo suda, prikazami po voennomu vedomstvu, cirkuljarami Glavnogo voenno-sudnogo upravlenija i proč. po 1 marta 1917 g. (Воинский устав о наказаниях (С. В. П. 1869 г. XXII, изд. 4), разъясненный решениями Правительствующего сената и Главного военного суда, приказами по военному ведомству, циркулярами Главного военно-судного управления и проч. по 1 марта 1917 г.)* (Reval: Tipografija J. Zimmermana (Типография Я. Циммермана), 1923), lk 75.

³ *Eesti Vabadussõja ajalugu, I, Vabadussõja eellugu. Punaväe sissetung ja Eesti vabastamine*, kirjutanud Peeter Kaasik, Lauri Vahtre, Urmas Salo jt, kaardid koostanud Reigo Rosenthal, koost. ja toim. Lauri Vahtre, Eesti sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi toimetised 10/1 (Tallinn: Varrak, 2020), lk 510.

⁴ *Eesti Vabadussõja ajalugu, II, Kaitsesõda piiride taga ja lõpuvõitlused*, kirjutanud Peeter Kaasik, Lauri Vahtre Urmas Salo jt, kaardid koostanud Reigo Rosenthal, koost. ja toim. Lauri Vahtre, Eesti sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi toimetised 10/2 (Tallinn: Varrak, 2020), lk 175–176.

⁵ *Eesti Vabadussõja ajalugu, I*, lk 265–266.

Väliskohtute tegevust 20. sajandi sõdades on uuritud pigem viimase 30 aasta jooksul ja seda on teinud võrdlemisi vähesed ajaloolased. Soome väliskohtute tegevust 1918. aasta kodusõjas on uurinud Marko Tikka,⁶ Lätis on Ēriks Jēkabsons uurinud sõjameeste kuritegusid Läti Vabadussõjas,⁷ kuid väliskohtute uurimiseni pole läti ajaloolased hoolimata Läti Ajalooarhiivis säilitatud allikmaterjalist seni veel jõudnud. Kaugemale on jõudnud leedu ajaloolased. Andriejus Stolarovas on analüüsinud Leedu sõjaõigust alates 1919. aastast, käsitledes muu hulgas polgu- ja väliskohtuid.⁸ Eesti naaberriikide kogemustel aastatel 1918–1919 oli mõningaid sarnasusi, kuid märksa teistsugune pilt avanes suurriikide massiarmees. Nii ei olnud näiteks Saksamaa ja Suurbritannia armee Esimeses maailmasõjas hädas mitte rahutuste mahasurumisega, vaid oma armees vähemal või suuremal määral pead tõstva soovimatusega võitlust jätkata. Saksa ja Briti väliskohtuid Esimeses maailmasõjas on võrdlevalt analüüsinud Christoph Jahr,⁹ kelle käsitlus oli siinsele artiklile mõneti eeskujuks ennekõike kahtlusaluste tausta analüüsimisel. Kõigist nendest enam või vähem võrreldavatest käsitlustest on paraku vähe abi Eesti Vabadussõja aegsete erakorraliste kohtute analüüsimiseks.

Eesti alal suutsid mõlemad vaenupooled aastatel 1918–1919 tööle panna vastavalt väliskohtud Eesti Vabariigi ja tšekaa enamlaste poolt okupeeritud territooriumil. Senised uurimused väliskohtutest ja tšekaast aastatel 1918–1919 on keskendunud ennekõike poliitilisele vägivallele ja terroriga kaasneva teie repressioonidele. Sellise rõhuasetusega uurimused on avaldanud Marko Mihkelson,¹⁰ Taavi Minnik¹¹ ja Reigo Rosenthal¹². Minniku hilisemad

⁶ Marko Tikka, *Kenttäoikeudet. Vältöttömät rankaisutoimet Suomen Sisällissodassa 1918* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2018).

⁷ Ēriks Jēkabsons, „Latvijas Neatkarības karš 1918.–1920. gadā: savējo karavīru noziegumi“, *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* 2 (2020), lk 65–93.

⁸ Andriejus Stolarovas, *Lietuvos Respublikos karinė justicija 1919–1940 m.* (Vilnius: Vytauto Didžiojo karo muziejus, 2014).

⁹ Christoph Jahr, *Gewöhnliche Soldaten: Desertion und Deserteure im deutschen und britischen Heer 1914–1918* (Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1998).

¹⁰ Marko Mihkelson, „Punane terror Eestis“ (diplomitöö, Tartu Ülikool, 1993).

¹¹ Taavi Minnik, „Terror ja repressioonid Eesti Vabadussõjas“ (magistritöö, Tallinna Ülikool, 2010).

¹² Reigo Rosenthal, *Kord ja kohus. Eesti sõjaväejuhtkond Vabadussõja-aegses sisepoliitikas* (Tallinn: Argo, 2019).

käsitlused on keskendunud pigem välikohtute¹³ ja tšekaa¹⁴ tegevuse õiguslike aluste hindamisele näiteks Haagi konventsiooni arvesse võttes.¹⁵ Minniku lõppjärelendus oli, et ajutiste välikohtute tegevus aastatel 1918–1919 ei järginud tollast sõjaseisukorra seadust.¹⁶ Tšekaade tegevust pidas Minnik hirmutamise ja hävitamispoliitika täideviimiseks.¹⁷ Rosenthal jällegi käsitleb välikohtuid üldises ja ulatuslikumas „heitluses“ riigisisese korra tagamiseks. Temagi leiab, et välikohtute õigusemõistmise kvaliteet oli ebaühtlane ja eeluurimine sageli puudulik. Samas on Rosenthal pidanud senist uurimisseisu ebapiisavaks, et hinnata Vabadussõja sündmuste kaasaegsete kriitikat välikohtute motiivide ja kohtunike pädevuse kohta.¹⁸ Kahtlemata võib ja saab anda hinnanguid nende institutsioonide tegevusele õigusajaloo vaatenurgast.

Siinne artikkel pakub oma tõlgenduse sõjaajaloolase, mitte õigusajaloolase või sõjateadlase seisukohalt. Kasutatud on varasemate uurijate poolt viitamata allikmaterjali, aga analüüsitakse ka varem kasutatud allikaid, keskendudes senisest enam sõjaväelastele. Artiklis antakse ülevaade Eesti rahvaväe välikohtute ja enamlaste tšekaade kui institutsioonide kujunemisest ning töökorraldusest. Peamine küsimus on, kuidas mõjutas nende erakorraliste kohtuasutuste karistuspoliitika sõjaväelasi – mis oli karistuspoliitika eesmärk ja kuidas seda ellu viidi.

Eesti rahvaväe välikohtud

Vastavalt Eesti Ajutise Valitsuse (edaspidi AV) 1918. aasta 5. detsembri otsusele pidid välikohtud enda töös tuginema varasematele Vene sõjaväe seadustele. Nende kohtute tegevus oli sihitud ennekõike enamlaste ja nende pooldajate vastu, kuigi loetelust ei puudunud väejooksikud ning käsule

¹³ Taavi Minnik, „The Establishment of „Drumhead“ Courts Martial and their actions“, *Juridiskā zinātne / Law* 7 (2014), lk 99–112.

¹⁴ Taavi Minnik, „Kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid enamlaste terroripoliitika täideviijatena Eestis aastail 1918–1919“, *Acta Historica Tallinnensia* 21 (2015), lk 51–68.

¹⁵ Minnik, „The Establishment of „Drumhead“ Courts Martial“, lk 101–102.

¹⁶ *Ibid.*, lk 108.

¹⁷ Minnik, „Kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid“, lk 66.

¹⁸ Rosenthal, *Kord ja kohus*, lk 189.

vastuhakkajad. Sõjaväelastel ja eraisikutel vahet ei tehtud – välikohtu alla langesid „kõik, kes kuidagi viisi Eesti Vabariigi vastu või riigi vaenlaste kasuks töötavad“. Väejooksikute definitsioon pidi võetama Vene sõjaväe seaduste kogu XXII raamatust.¹⁹ Selle § 128 järgi käsitati väejooksikuna sõja ajal sõjaväelast, kes viibis ilma ülema loata oma üksusest eemal kolm või enam päeva.²⁰ Vene armeesse mobiliseeritud eesti sõjameeste hulgas oli maailmasõja päevil teada komme paariks päevaks omavoliliselt üksusest lahkuda ja koju Eestisse minna, juhul kui nende väljaõpe toimus Eesti piiride lähedal.²¹ Küllap juhtus sama ka Vabadussõjas, sest Ajutine Valitsus otsustas 1918. aasta 29. detsembril muuta Vene sõjaväe seaduste kogu XXII raamatu § 128 ja väejooksikuks loeti nüüd iga rahvaväelane, kes lahkus oma üksusest või eesliinilt ilma ülema loata.²² Taavi Minnik on näinud välikohtute loomise peamise eesmärgina vajadust rahvaväe distsipliini taastamiseks.²³ Pigem tuleb nõustuda Reigo Rosenthali hinnanguga, et välikohtute asutamine oli mõeldud nii rahvaväe distsipliini tugevdamiseks kui ka kommunistide mahasurumiseks.²⁴ Riigi sisemise julgeoleku tagamisel olid sõjaväelased ainult üks grupp.

Vajadust välikohtute seadusliku aluse täpsustamise järele nähti pealinnast ja rahvaväest väljaspool. 4. detsembril kirjutati Viru maakonnavalitsusest sõjaministrile, et alates 28. novembrist kehtib küll sõjaseadus, kuid rahvaväe 5. polgu asutatud kohus ei saa asuda oma ülesannete täitmisele enne, kui pole teada kohtu täpsed võimupiirid, koosseis, eesmärgid ja konkreetsed volitused.²⁵ Mis täpsemalt maakonnavalitsust sellist kirja kirjutama ajendas –

¹⁹ Ajutise Valitsuse määrus väljakohtute asutamise kohta, 5. detsember 1918, *Riigi Teataja*, 11, 1918, 6, lk 1–2.

²⁰ *Svod voennyx postanovlenij 1869 goda*, Č. 6, *Ustavy voenno-ugolovnye (po 1 oktjabrja 1900 goda)*, kn. XXII–XXIV (*Свод военных постановлений 1869 года*, Ч. 6, *Уставы военно-уголовные (по 1 октября 1900 года)*, Кн. XXII–XXIV) (Peterburi: Gosudarstvennaja Tipografiya (Государственная Типография), 1900), lk 30.

²¹ Toivo Kikkas, „Võitlusvõime eesti sõdurite ja ohvitseride sõjakogemuses 1914–1920“ (magistritöö, Tartu Ülikool, 2020), lk 82.

²² Ajutise Valitsuse otsus väejooksikute mõiste muutmiseks, 29. detsember 1918, Rahvusarhiiv (RA), ERA.31.1.9, l. 69.

²³ Minnik, „The Establishment of “Drumhead” Courts Martial“, lk 103.

²⁴ Rosenthal, *Kord ja kohus*, lk 35.

²⁵ Viru maavalitsuse esimees Juhkam Ajutise Valitsuse sõjaministrile, 4. detsember 1918, RA, ERA.927.1.3, l. 3.

Ajutise Valitsuse
määrus väliskohtute
moodustamise kohta,
5. detsember 1918.
Rügi Teataja 1918,
6, lk 1–2

Ajutise Valitsuse määrus välja- kohtute asutamise kohta.

Sõjaseaduse väljakuulutamise puhul käib Ajutine Valitsus sõjaministri ettepanekul, Wene sõjaväe seaduste kogu XXIV raamatu, lisa VIII põhjal:

§ 1. Sga jalaväepolgu juures väljakohus asutada.

§ 2. Üksikute polkude väljakohtute alla käivad:

Saare-, Lääne- ja Harjumaa — 1. polgu väljakohtu alla.

Järvamaa — 5. polgu väljakohtu alla.

Virumaa — 4. polgu väljakohtu alla.

Wiljandi- ja Pärnumaa — 6. polgu välja-
kohtu alla.

Tartumaa — 2. polgu väljakohtu alla.

Wõru- ja Petserimaa — 3. polgu välja-
kohtu alla.

§ 3. Wõim isikuid väljakohtu kätte anda on kohalise polgu ülemal.

§ 4. Väljakohtu otsused kinnitab sõja-
minister.

§ 5. Väljakohtu alla langewad:

a) Kõik, kes kuidagi wiisi Eesti Wabariigi vastu wõi riigi waenlaste kajuks töötawad, ehk kes nendega läbikäimises ja ühenduses seis-
tes mõnejugusel kombel abiks on.

b) Kõik, kes sõjawäelisele tegewusele, nagu edasiliikumisele, sidemete pidamisele jne. kui-
dagi wiisi püüawad takistust teha.

c) Kõik tapjad, põletajad, röõwijad, riisujad ja wägistajad.

d) Kõik Eesti Wabariigile kahjulikkude kuu-
lujuttude laialilaotajad.

e) Kõik wäejooksikud. (Jooksikute mõiste määrus on antud Wene sõjaväe seaduste ko-
gu XXII raamatus.)

f) Wastuhakkajad ja kõik sõjawäelased, käsu
täitmata jätmise pärast waenlase filmapiiril.

§ 6. Väljakohtud määravad süüdlastele ku-
ritegude eest süü raskuse järele wangiroodu,
sunnitöö ehk surmanuhtluse.

§ 7. See määrus hakkab kohe maksma.

Tallinnas, 5. detsembril 1918. a.

Pea- ja sõjaminister: R. P ä t s .

Ajutise Valitsuse asjade

walitseja k. t.: T h. K ä ä r i k .

kas mure rahvaväelaste distsipliini või hoopis riigivastaste enamlaste pärast –, pole teada. Tuleb tõdeda, et Viru maakonnaavalitsuse kiri ei jäänud ainsaks kohaliku võimu tasandi arvamusalalduseks välikohtute tegevuse kohta. Ka Reigo Rosenthal kirjutab Viljandi maakonnanõukogu esimehe Jaan Petersoni 1919. aasta 21. jaanuari ettepanekust asendada välikohtud sõjaväe ringkonnakohtuga.²⁶

Minnik on viidanud välikohtute struktuuri ja töökorralduse reguleerimise verstepostina sõjaväeprokuröri 18. detsembri ringkirjale.²⁷ Mõned faktid vajavad siinkohal siiski täpsustamist. Juba 13. detsembril teavitas sõjaministeeriumis teeniv prokurör alampolkovnik Peeter Kann²⁸ staabikapten (alamkapten) Marderit, leitnant Hiopit, lipnik Rebast ja lipnik Jõge, et peastaabi ülema käsuga on nad nimetatud Rakvere välikohtu liikmeks ja peavad järgmisel päeval Rakverre sõitma.²⁹ Tõenäoliselt asutati välikohus Rakveres paiknenud 5. jalaväepolgu juurde. 16. detsembri ringkirjas selgitas prokurör Kann hetkeolukorda. Tema sõnul oli selleks ajaks Tallinnas juba välikohus asutatud (tõenäoliselt 1. jalaväepolgu juurde) ja samuti antud korraldused seada kohus sisse Rakveres. Tema ettepanek oli asutada välikohtud esmajärjekorras Tartusse 2. jalaväepolgu, Võrru 3. jalaväepolgu ja Pärnusse 6. jalaväepolgu juurde. Oma õiguslikes selgitustes tugines ta Vene sõjaväe seaduste kogu XXIV raamatu lisale VIII.³⁰ Neid raamatuid ei pruukinud välikohtutel aga käepärast olla. Nii tõdeti 6. jalaväepolgu välikohtu 17. detsembri istungil, et Vene sõjaväe seaduste kogu ja kohtupidamise käsiraamatute puudumisel tuleb väejuoksiku süüasja arutamine vajalike raamatute saamiseni edasi lükata.³¹

²⁶ Rosenthal, *Kord ja kohus*, lk 70.

²⁷ Minnik, „The Establishment of „Drumhead“ Courts Martial“, lk 101.

²⁸ Peeter Kann (1883–1943) teenis prokurörina sõjaministeeriumi juures alates 1918. aasta 7. detsembrist, järgmise aasta 6. jaanuarist oli sõjaväeprokurör mitšman Alfred Nirk (1889–1941). Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum, Ohvitseride andmekogu, <<http://prosopos.esm.ee/index.aspx?type=1>> [8. aprill 2026].

²⁹ Sõjaväeprokurör Kann Marderile, Hiopile, Rebasele ja Jõgile, 13. detsember 1918, RA, ERA.927.1.3, l. 8.

³⁰ Sõjaväeprokurör Kanni ringkiri Eesti sõjaväe jagudele, 16. detsember 1918, RA, ERA.927.1.3, l. 20.

³¹ 6. jalaväepolgu väljakohtu otsus, 17. detsember 1918, RA, ERA.932.1.30, l. 13.

Major Henrik Lagerlöf, Rootsi sõjaväeatašee Soomes, külastamas Eesti sõjaväe 3. diviisi. Auto tagaistmel diviisiülem kindralmajor Ernst Pödder, temast vasakul major Lagerlöf. Keskmisel istmel diviisiülema abi polkovnik Peeter Kann ja temast vasakul Soomusrongide diviisi staabiülem kapten Johannes Poopuu. Valga, 23. september 1919. RA, EFA.114.A.256.322

Välikohtute tegevuse ja võimupiiride puhul viitas prokurör Kann ikkagi 11. detsembril Riigi Teatajas avaldatud 5. detsembri AV määrusele. Kanni arvates pidi kõrgemaks kohtuks olema sõjaväe ringkonnakohus Tallinnas peastaabi juures.³² Küll aga ei pidanud välikohtud kuuluma ringkonna-kohtu alluvusse.³³ Tollased juristid nägid välikohtuid iseseisvalt toimivate üksustena. 1918. aasta detsembris taganesid rahvaväe polgud nii Viru- kui ka Võrumaal ja on võimalik, et kohtute sisseseadmine või kohtupidamine ei olnud sellistes tingimustes enamasti mõeldav. Detsembris suudeti välikohtud asutada ainult Tallinnas ja Rakveres ning teada on ainult

³² Sõjaväeprokurör Kanni ringkiri, 16. detsember 1918, RA, ERA.927.1.3, l. 20.

³³ Sõjamineisteriumi kohtuvalitsus peastaabi ülema kantseleisse, 7. jaanuar 1919, RA, ERA.927.1.3, l. 39.

üksikute välikohtu istungite pidamisest. Sarnane olukord valitses ka näiteks Leedus, kus teadaolevalt esimene välikohtu istung peeti 1919. aasta veebruaris.³⁴

Taavi Minnik ja Reigo Rosenthal on kirjeldanud välikohtutega seotud arengusuundi 1919. aasta jaanuaris võrdlemisi napilt. Tõsi küll, Rosenthal avab väga põhjalikult nn veebruarikriisini (sõjaväevõimude ja nende kriitikute vastuolude kulminatsioonini) viinud protsesse, milles oli oma osa karistuspoliitika kriitikal.³⁵ See aitab omakorda paremini mõista välikohtute kujunemist jaanuarikuus. 1919. aasta jaanuarist hakkas olukord rindel paranema ja see võimaldas jällegi mõelda välikohtute töökorralduse täpsemale reguleerimisele. 4. jaanuaril palus 6. polgu ülem polkovnik Puskar täpsemaid juhtnöore, kelle puhul peavad välikohtud eeluurimisi läbi viima.³⁶ 5. jaanuaril kutsus kohtuvalitsuse ülem Karl Ferdinand Karlson kõigi välikohtute esindajaid 10. jaanuariks kohtuasjade valitsusse kohtute ala ja tegevuse üle nõu pidama.³⁷ 10. jaanuaril kinnitati täpsustatud juhend välikohtutele. Tegemist on mitmeti tõlgendatava dokumendiga. Kohtuvalitsus pidas Vene sõjaväe seadustest lähtuvalt silmas, et nende süütegude kohtulik arutamine, mis olid AV 5. detsembri määruse põhjal välikohtute pädevuses, võis selge süü korral toimuda ilma eeluurimiseta. Kui eeluurimine oli vajalik, siis pidi juhtum ikkagi välikohtus lõpetatama, selle seadusliku alusena viidati AV määrustele, mis olid avaldatud 1918. aasta „Riigi Teatajas nr. 8 ja 9, vastavalt 9. ja 18. detsembril [1918]“. Kahtluse korral paluti pöörduda täpsustuste saamiseks sõjaväe kohtuvalitsuse poole.³⁸ Juhendi koostaja pidas silmas Riigi Teatajat nr 8 (ilmus 19. detsembril), milles avaldati määrus sõja-, väli- ja tsiviilkohtute vahekorra kohta sõjaseaduse ajal: „Sõjaväljakohtute alla langevad isikud süütegude eest, mis Ajutise Valitsuse 5. detsembri s. a. määruse järele sõjaväljakohtute alla käivad [---], kui need süüteod korda on saadetud pärast sõjaseaduse väljakuulutamist Ajutise Valitsuse poolt.“ Enne 5. detsembri määruse väljakuulutamist toime pandud süüteod langesid tsiviilkohtute

³⁴ Stoliarovas, *Lietuvos Respublikos karinė justicija 1919–1940 m.*, lk 118.

³⁵ Rosenthal, *Kord ja kohus*, lk 50–80.

³⁶ Polkovnik Puskar peastaabi ülemale, 4. jaanuar 1919, RA, ERA.927.1.3, l. 35.

³⁷ Kohtuvalitsuse ringkiri rahvaväele, 5. jaanuar 1919, RA, ERA.927.1.3, l. 37.

³⁸ Juhatuskiri sõjaväe kohtutele, 10. jaanuar 1919, RA, ERA.927.1.3, l. 47.

või sõjaväeliste kuritegude korral sõjakohtute alla hariliku korra järgi.³⁹ Teiseks peeti silmas Riigi Teatajat nr 9 (ilmus 24. detsembril), milles avaldati 18. detsembril vastu võetud otsus sõjakohtute – polgukohtute ja sõjaväe ringkonnakohtu – ning nende alla kuuluvate süütegude kohta, välikohtuid see ei puudutanud.⁴⁰ 10. jaanuari juhendist väärrib märkimist seisukoht, et ka eeluurimist nõudvad juhtumid tuleks lõpetada välikohtus. Mainitud Riigi Teataja numbrites sellest juttu ei olnud ja taoline seisukoht eemaldus varasemast Vene sõjaväe seadusest, kus oli selgelt sätestatud, et välikohtute pädevusse pidid kuuluma ainult süüteod, mille puhul puudus vajadus (eel)uurimiseks.

1919. aasta 30. jaanuaril avaldati täiendav määrus välikohtute tegevuse kohta. Peamiselt täpsustati kohtute asutamist ja koosseisu. Välikohtuid võis asutada garnisonide, väeosade ja sõjaväeringkondade juures ning nende koosseisu pidid kuuluma esimees ja neli ohvitserist liiget. Välikohus pidi kogunema ülema päevakäsu alusel ja võimaluse korral juba 24 tunni jooksul pärast kuritöö avastamist. Päevakäsus pidi nimetatama kohtualused ja teod, milles neid süüdistatakse. Asja arutamise pidi kohus lõpetama mitte hiljem kui kahe ööpäeva jooksul. Kohtuasja pidi arutatama kinniste uste taga. Kohtuotsus pidi minema otsekohe kinnitamiseks sellele ülemale, kelle päevakäsuga kogunes kohus asja arutamiseks.⁴¹ Seega loobuti esialgselt plaanist, mis nägi ette alaliste välikohtute ja nende koosseisude moodustamise, ning järgiti Vene sõjaväe seaduste kogu, kus ei olnud ette nähtud „alalisi välikohtuid“.

Järgmise kahe kuu jooksul tegutseti nende määruste põhjal. 1919. aasta 25. märtsil kinnitati uus AV määrus, mis reguleeris välikohtute tegevust. Nüüdsest oli süüalusel õigus võtta või lasta kohtul määrata endale kaitsja. Kaotati laia tõlgendusvabadust lubav punkt, millega võis kohtu alla saata Eesti Vabariigi vastu või riigi vaenlaste kasuks töötanud või nendega ühenduses olnud isikuid. Samas võis nüüd karistada salakuulajaid ja vaenlase agente, kes töötasid vaenlase kasuks, samuti mässajaid ja mässule õhujaid. Määruse olulisim punkt oli küllap § 6: „Väljakohtu alla antakse

³⁹ *Riigi Teataja*, 1918, 8, lk 1.

⁴⁰ *Riigi Teataja*, 1918, 9, lk 2.

⁴¹ Määrused sõjavälja kohtu üle, 30. jaanuar 1919, RA, ERA.927.1.3, l. 44.

sõjaväelased ja eraisikud siis, kui kuritegu päevaselge on ja eeluurimist ei nõua. Tarvitseb aga kuritegu ja süüdlaste süü selgitamine eeluurimist ehk niisugust eelkuulamist, mis kauem kestab, kui § 5. ette nähtud, siis ei allu asi väljakohtule, vaid hariliku korra järele vastavale kohtule.⁴² Seega naasti Vene sõjaväe seaduste juurde ja loobuti 10. jaanuari juhendi seisukohast, et ka eeluurimise vajaduse selgumisel peaks asja arutamist jätkama välikohus. Põhjalik juhend valmis alles augustis ning sisaldas varem väeosadele saadetud ja ka ajakirjas Sõdur avaldatud kolme eestikeelset juhendit välikohtute töö korraldamiseks.⁴³ Rosenthal on osutanud, et uues määruses väljendati eeluurimise aega välikohtus ebamääraselt.⁴⁴ Tuleb täpsustada, et 25. märtsi määruse eeluurimise aega puudutav osa oli siiski kinnitatud juba 30. jaanuari määruses. Seega kehtisid eeluurimise kohta kahel eelneval kuul rakendunud juhtnöörid.

Välikohtute arv ja nende töökorraldus

Taavi Minnik loetleb oma artiklis kümme välikohtu.⁴⁵ Säilinud allikate põhjal tegutses neid üle poole rohkem – 22. Paraku pole paljude välikohtute täpsem tegevus ja kohtu eesistujate isikud teada.

Välikohtud tegutsesid 2. diviisis (eesistujad alamkaptenid Peeter Kraav ja Jaan Ritso) ning 2. ja 3. diviisi ja Soomusrongide diviisi staapides. Samuti olid välikohtud kõigis numbriga polkudes. 2. jalaväepolgu välikohtu eesistujad olid alamkapten August Priks, kapten Andreas Tomingas, alamkapten Karl Riigov ja kapten Karl Preisberg, 3. jalaväepolgus alamkapten Paul Triik, 4. jalaväepolgus kapten Voldemar Koch, leitnant (hiljem alamkapten) Jaan Mets, kapten Nikolai Steinmann ja alamleitnant Mart Saarepera. 6. jalaväepolgus olid samas ametis alamleitnant Karl Podrätsik, alamkapten Bruno Vitas ja kapten Ludvig Jakobsen. Välikohus tegutses ka Merejõudude staabi, 1. ratsapolgu, Sakala partisanide pataljoni ja Kuperjanovi partisanide pataljoni (eesistuja leitnant Nikolai Piip) juures. Lisaks olid välikohtud 2. diviisi

⁴² *Riigi Teataja*, 1919, 19, lk 145.

⁴³ Alfred Nirk, *Juhatuskiri polgu- ja väljakohtutele, juurdluse toimepanemiseks ja eeluurimise algatamiseks* (Tallinn: Sõjaväe Kohtu Valitsus, 1919).

⁴⁴ Rosenthal, *Kord ja kohus*, lk 97.

⁴⁵ Minnik, „The Establishment of „Drumhead“ Courts Martial“, lk 103–104.

*Alamkapten Paul
Triik (1896–1941),
3. jalaväepolgu
III pataljoni
ülem. 1919. RA,
EFA.114.3.1080*

tagavarapataljonis (alamkapten Boris Muraveisky, leitnant Bernhard Kolk ja leitnant Tõnis Adamson) ja 3. diviisi tagavarapataljonis ning kitsarööpmeliste soomusrongide üksuses. Samuti tegutsesid välikohtud Saaremaal ning Võru linnas ja maakonnas (alamkapten Ritso⁴⁶).⁴⁷

⁴⁶ Johan Haavapuu juhtum, 5. veebruar 1919, RA, ERA.518.1.286.

⁴⁷ Loetelu koostamisel on kasutatud sõjaväeprokuraatori välikohtuotsuste nimekirja ja eri välikohtute materjale: RA, ERA.3704.1.353; 2. diviisi välikohus, RA, ERA.518; 6. jalaväepolgu välikohus, RA, ERA.932; 4. jalaväepolgu välikohus, RA, ERA.939.

Mõned nimetatud välikohtutest langetasid sadu otsuseid, teised märksa vähem. Kohtute töökorralduse võrdluseks analüüsitakse järgnevalt kolme välikohtu (4. jalaväepolgu,⁴⁸ 6. jalaväepolgu⁴⁹ ja 2. diviisi⁵⁰) materjale. 2. diviisi välikohtu puhul tuleb märkida, et selle materjalid koosnevad osalt diviisile allunud üksuste välikohtute juhtumitest. Nii oli 2. diviisi välikohtu materjalide hulgas 2. ja 3. jalaväepolgu ning 2. diviisi tagavarapataljoni välikohtute toimikuid. Valikus on enne Vabadussõja lõppu langetatud kohtuotsused, kuid kõigi otsuste hulgas on ka palju sõjajärgseid. Lihtsuse mõttes on 2. diviisi kohtujaoskonna materjalide all säilitatud välikohtu aktid esitletud ühe kogumina.

Artiklis kasutatud välikohtu materjalid pärinevad 2. diviisi (232 juhtumit, kasutatud 88), 4. (76 juhtumit, kasutatud 18) ja 6. jalaväepolgu (84 juhtumit, kasutatud 13) fondidest.

Välikohtu istungi toimumise aja, kohta ja koosseisu, samuti kohtualuse kaitsja määras väeosa ülem oma päevakäsuga. Samuti nimetati päevakäsus süüdistatava nimi ja süütegu.⁵¹ Kohtu koosseisu kuulusid eesistuja, kes oli üldjuhul koosseisu määratud ohvitseridest auastmelt vanim, ja 3–5 ohvitserist liiget ning asjaajaja-sekretär. Oli erandeid – näiteks 6. jalaväepolgu 1919. aasta novembri ühel kohtuistungil oli kohtu eesistujaks leitnant Podrätšik, kuid liikmete hulgas olid samuti leitnandid, Laur ja Kulbok.⁵² Miks mõnel istungil oli kohtu koosseisus eesistuja kõrval kolm ja teisel viis liiget, pole teada. Nii Vene sõjaväe seaduste lisas VIII, § 1285⁵³ kui ka AV 25. märtsi määruses on ühemõtteliselt sätestatud, et kohtu koosseisu pidi eesistuja kõrval kuuluma neli ohvitserist kohtunikku. Vene seaduse põhjal pidi „võimaluse korral“ järgitama § 1285, mille kohaselt pidid välikohtunikud olema vähemalt nelja-aastase teenistusstaaziga (ilmselt peeti silmas teenistust

⁴⁸ 4. jalaväepolgu välikohus, RA, ERA.939.

⁴⁹ 6. jalaväepolgu välikohus, RA, ERA.932.

⁵⁰ 2. diviisi välikohus, RA, ERA.518.

⁵¹ 2. diviisi tagavarapataljoni ülema päevakäsk nr 314, 30. oktoober 1919, RA, ERA.518.1.306, l. 4.

⁵² 6. jalaväepolgu väljakohtu otsus, 9. november 1919, RA, ERA.932.1.16, l. 10.

⁵³ *Svod vojennyx postanovlenij 1859 gosda, kniga XXIV*, lk 230.

ohvitserina).⁵⁴ Ajutise Valitsuse määruses ei ole staažinõuet mainitud ja vaevalt oleks seda saanud ka täita olukorras, kus valdav osa rahvaväe ohvitseridest olid sõjaaegsete lipnikukoolide kasvandikud. Kohtunike isikute väljaselgitamine ei ole lihtne, sest kohtuotsustel on märgitud ainult auastmed ja perekonnanimed. Mõnel juhul asendab perekonnanime allkiri. Välikohtu koosseisu kuulumist teenistuslehtedele ei märgitud – ilmselt seetõttu, et tegu polnud alalise ülesandega. Vabadussõjas osales palju juristi haridusega ohvitseri, kuid välikohtute eesistujaks ei määratud neid sugugi alati. Näiteks teenis 6. jalaväepolgu alamleitnant Leonhard Ernst Luha, kes oli õppinud Peterburi ülikoolis seitse aastat õigusteadust ja olnud suurema osa 1917. aastast 2. kuulipilduja-tagavarapolgu kohtu eesistuja. Luha teenis sõja alguses majandusalal ja tegi seejärel täiendusmeestele väljaõpet, kuid oli alates 1919. aasta aprillist 3. diviisi kohtuosakonna ülem.⁵⁵ Selle asemel, et määrata 6. jalaväepolgu välikohtu eesistuja ülesanne Luhale enne 1919. aasta aprilli, sai selle ülesande teiste seas leitnant Bruno Vitas.

Kohtu otsuse pidi kinnitama selle väeosa ülem, kes oli kohtu oma päevakäsuga kokku kutsunud.⁵⁶ Samuti pidi kohtuotsuse täideviimise kinnitama kohalik komandant – piirkonna sõjaväeline ülem. Välikohtute asutamise järel 1918. aasta detsembris võis kohtupidamist takistada Vene sõjaväe seaduseraamatute puudumine. Näiteks tõdeti 6. jalaväepolgu välikohtu istungil: „Et kohtul puudus *Положение о Военно-Полевых судах* [---] ja kohtupidamise käsiraamatud [---]“, otsustati ühe väejooksiku süüasja arutamine seniks edasi lükata, kuni vajalikud raamatud saadakse.⁵⁷ Välikohtu määratud surmanuhtlus viidi üldjuhul täide järgmise päeva varahommikul kella 2–5 vahel. Näiteks Tartus hukati surmamõistetud Raadi mõisa kruusaaugus.

⁵⁴ Ibid., lk 231.

⁵⁵ Toomas Anepaio, *Kohtunikud, kohtu-uurijad ja prokurörid 1918–1940. Biograafiline leksikon* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017), lk 171–172.

⁵⁶ 2. diviisi väljakohtu otsuse kinnitamine polkovnik Viktor Puskari poolt, 29. detsember 1919, RA, ERA.518.1.278, l. 30.

⁵⁷ 6. jalaväepolgu väljakohtu otsus, 17. detsember 1918, RA, ERA.932.1.30, l. 13.

Juhtumiuuring: Aleksander Sild ja Aleksander Valdek

1919. aasta veebruaris arutas 2. jalaväepolgu välikohus süüdistust ühe sama polgu sõduri väejuoksu asjas. Aleksander Sild oli 22-aastane, luterlane, Kavilda valla liige ja enda sõnul varem kohtu poolt trahvimata. Toimikus ei ole tema teenistuslehte, seetõttu pole teada ka tema amet. Ei ole teada, millal ta vahi alla võeti – juba 22. jaanuaril esitas tema ema palvekirja, et Aleksandri „asi võimalikult varsti uurimise alla võetaks“. Toimik avati 27. jaanuaril, kui erakorralise uurimise komisjon otsustas asja läbi vaadates Sild välikohtu alla anda. 2. veebruaril alustati 2. diviisi kohtu-uurija ülemleitnant Mihkel Tangi palvel eeluurimist. Järgnevalt kuulati üle – kuupäevi ei märgitud – Aleksander Sild ja neli tunnistajat, sh selle maja omanik, kus Aleksander elas, ja samuti Aleksandri ema. Tunnistajate ütluste andmise järel selgus uusi asjaolusid. Seejärel kuulati Aleksander 12. veebruaril veel kord üle ja ta võttis omaks, et oli esimesel ülekuulamisel kartnud tunnistada enamlaste teenistuses olemist. 15. veebruaril otsustas Tartu vastuluurepunkti juhataja Jaak Purri Aleksander Silla süüaluseks nimetada. Ta saatis 2. diviisi kohtu-uurijale akti, mille alusel süüdistati Aleksander Silda väejuoksus ja enamlaste teenistuses olemises. Välikohtu istung peeti 21. veebruaril. Levinud praktikana oli kohtu protokoll täidetud „Ülekuulamise akti“ nime kandvale ankeedile.⁵⁸ (Märksa kõnekamad olid näiteks 2. diviisi tagavarapataljoni „Sõjaväljakohtu istumise protokollid“, millele märgiti kohtualuse kohta taustteave – sh perekonnaseis, usutunnistus, haridus ja elukutse.⁵⁹ Sama aasta juunis ja juulis võidi kasutada erinevat vormistikku – juunis perekonnaseisu ja haridust ei märgitud.) Kohtu eesistuja oli alamkapten Karl Riigov (hiljem Ristoja, 1892–1942), peale tema oli kohtu koosseisus kolm lipnikku liikmetena ja üks asjaajajana. Välikohus leidis Aleksander Silla süüdi olevat ja talle mõisteti karistuseks surmanuhtlus mahalaskmise teel koos kõigi õiguste äravõtmisega. Kohtu otsus viidi täide. Ekslikult märgiti otsuse täideviimise ajaks 26. jaanuar

⁵⁸ Aleksander Silla süüdistusakt, väejuoksikuna Punaarmee teenistusse astumises, 27. jaanuar 1919, RA, ERA.518.1.440, l. 1–11.

⁵⁹ Richard Kaitsa süüdistusakt omavoliliselt väeosast lahkumises ja sõjaväeteenistusest kõrvalehoidmises, 10. juuli 1919, RA, ERA.518.1.306, l. 2.

2. diviisi staabi käsundusohvitser
ja välikohtu eesistuja alam-
kapten Karl Riigov. Juuni 1919.
RA, EFA.114.3.3156

kell 5 hommikul ja seetõttu on kohtutoimikus asja lõpetamise ajaks kirjjas vale kuupäev.⁶⁰

Sama väeosa välikohtu materjalid 1919. aasta jaanuari lõpust on märksa napimad. Kogu toimik koosnes kolmest dokumendist: ülekuulamisprotokoll, süüdistusakt ja kohtuprotokoll koos otsusega. Mitte üheski neist dokumentidest pole kirjjas ei kahtlusaluse vanust, ametit, usutunnistust ega muid andmeid. Tüüpiline näide on 17. jaanuaril vahi alla võetud väejooksiku juhtum. Ta kuulati üle järgmisel päeval ja juba 29. jaanuaril arutas kohus süüasja ning langetas surmaotsuse.⁶¹ Selliseid otsuseid on aga võrdlemisi vähe – uurimise käigus selgus neid alla kümne. Võimalik, et mõned kiirkorras otsused tegi kohtu eesistujana kapten Karl Eduard Preisberg (1893–1969).

Teine juhtum pärineb perioodist, mil oli juba vastu võetud välikohtute tegevust täpsustanud 1919. aasta 25. märtsi määrus. 6. jalaväepolgu välikohtu uurimise all oli Aleksander Valdek, 1. jalaväepolgu sõdur, keda süüdistati

⁶⁰ Aleksander Silla süüdistusakt, l. 1–11.

⁶¹ Joosep Pöörandi süüdistusakt, 18. jaanuar 1919, RA, ERA.518.1.409, l. 3.

sõjaväeteenistusest kõrvalehoidmises. Valdek oli 23-aastane, luterlane, põllutööline, Velise valla liige, kuid elas Haimre vallas. Uurimist alustati 5. aprilli ja see lõpetati 14. aprillil, mis oli ilmselt süüdistuse esitamise kuu-päev. Tegelikult olid kaitseliitlased Pärnumaal Sanga (Soomra) lähedal teel kõndinud Valdeki kinni püüdnud märksa varem ja teda oli 1. veebruaril üle kuulanud kohalik miilits – ilmselt Tahkuranna valla vanemmilitsionäär. Erinevalt Silla juhtumist ei toimetanud ülekuulamisi sõjaväe vastuluure. Valdek põhjendas kõrvalehoidmist haigusega, kuid tunnistas oma süüd. 27. märtsil saatis Velise vald tõendi, et Valdek oli tööpoolest valla liige, poissmees ja polnud varem kohtu poolt karistatud. Velise post liikus kiirelt ja tõend jõudis polku 30. märtsil. Haimre valda saadetud 6. polgu järelepärimisele esitatud vastusega nii hästi ei läinud: see läks esialgu postis kaduma. 6. polgu ohvitser alamleitnant Anton Simmo kuulas 1. aprillil Valdeku veel kord üle ja seejärel kuulati üle ka tunnistajad. 14. aprillil kogunenud kohus kapten Ludvig Jakobseni eesistumisel koosnes peale tema veel neljast ohvitserist ja asjaajajast, kelleks oli varem ülekuulamisi läbi viinud alamleitnant Simmo. Istungil osales ka Valdeki kaitsja leitnant Hans Birkenberg. Kohus võttis arvesse Valdeki ülestunnistust ja teo kahetsemist ning mõistis talle karistuseks ühe aasta vangiroodu. Otsuse täideviimine lükati sõja lõpuni edasi ja Valdek saadeti tagasi teenistusse.⁶²

Kahes välikohtu juhtumiuuringus ei ole ilmtingimata tegemist tüüpiliste toimikutega, kuid üldiselt on säilinud kohtutoimikute sisu väga sarnane. Marko Tikka on küsinud Soome kodusõja aegsete kohtupidamiste kohta: kas kohtumaterjalides (protokollides) kajastub pigem uurimine või süüdimõistmine?⁶³ Selline küsimus on õigustatud ka välikohtute puhul. Probleem seisneb osalt selles, et tõenäoliselt ei näidatud sõjakaoses kohtutoimikuid koostades alati üles erilist hoolt. Enam kui saja välikohtu ja saja tšekaa toimiku põhjal võib öelda, et paljudel juhtudel on puudu dokumendid, mis ilmselt on mingil hetkel olemas olnud – näiteks kohtuotsus, ülekuulamisprotokollid, tunnistused, valdadest saadud tõendid, ülekuulatava teenistusleht jne. Igatahes muudab see vastamise Tikka püstitatud

⁶² Velise valla liikme Aleksander Tõnise poeg Valdeki süüdistus väeteenistuse eest kõrvalehoidmises, 5. aprillil 1919, RA, ERA.932.1.22, l. 1–25.

⁶³ Tikka, *Kenttäoikeudet*, lk 214.

2. jalaväepolgu pataljoniülemad. Vasakult: I pataljoni ülem kapten Felix Tannebaum, III pataljoni ülem kapten Karl Preisberg ja II pataljoni ülema kt kapten Eduard Liibus. Alüksne, juuli 1919. RA, EFA.7.3.4324

küsimusele paljudel juhtudel peaaegu võimatuks. Teisalt on võimalik, et teatud dokumente ei ole kunagi kohtutoimikus olnudki. Nagu näitas Valdeki juhtum, võisid mõned dokumendid postis kaduma minna.

Tšekaade loomine ja tegevus

Enamlaste võimu all tegeles ajutise kohtupidamisega tšekaa.

Tšekaa (venekeelse lühendi ЧК – *чрезвычайная комиссия*, erakorraline komisjon – häälendus) on tuntud kui kurikuulus Vene eriteenistus, kontr-revolutsiooni vastu võidelnud vastuluureorganisatsioon. Tšekaa nimetus tuleneb lühendist ВЧК („vetšekaa“, *Всероссийская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем* ehk Vene SFNV Rahvakomissaride Nõukogu juures asuv Kontrrrevolutsiooni ja Sabotaaži Vastu Võitlemise Ülevenemaaline Erakorraline Komisjon), kuid igapäevaselt kasutati lühendatud varianti ЧК („tšekaa“) – erakorraline komisjon.⁶⁴

Kas (eesti) tšekaa korraldas Punaarmee eesti rahvusüksuste üle sarnast järelevalvet nagu Eesti sõjaväe vastuluure – kasutades selleks mh agentuuri –, ei saa Eesti Rahvusarhiivis säilitatavate materjalide põhjal öelda. Läti ajaloolane Šiliņš on kirjutanud, et Läti punaarmees pidas tšekaa sõjameeste meeleoludel hoolega silma peal. Agendid koostasid kuuldust-nähtust aruandeid.⁶⁵ Ta on kasutanud Vene arhiivianest ja sealsed materjalid võiks ka Eestis tegutsenud tšekaa tegevusele valgust heita.⁶⁶ ROSSPËN-i kogumikus on avaldatud Venemaa eri piirkondadest pärit tšekistide raporteid meeleolude kohta aastatel 1918–1920, kuid Eestit, eestlasi ega

⁶⁴ Vladimir Dolmatov (Владимир Долматов), *ВЧК, Главные документы (ВЧК, Главные документы)* (Moskva: Komsomolskaja Pravda (Комсомольская правда), 2017); *Sovetskaja derevnja glazami VČK-OGPU-NKVD, Dokumenty i materialy (Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. Документы и материалы)*, 4 kd, toim. A. Berelovič ja V. Danilov (Moskva: ROSSPËN (РОССПЭН), 1998–2012).

⁶⁵ Jānis Šiliņš, „The Soviet Army in Northern Lithuania between January and June 1919“, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis* 36 (2018), lk 30.

⁶⁶ Šiliņš on kirjavahetuses siiski tõdenud, et peamised tšekaa aruanded asuvad Venemaa Föderaalse Julgeolekuteenistuse (FSB) arhiivis, mis on uurijatele suletud, mistõttu ulatuslikumaid uuringuid tšekaa mõjust eestlastest punaväelastele pole praegusel ajal võimalik ette võtta.

eestlaste rahvusüksusi Punaarmee Eesti Vabadussõja perioodil nendes ei mainita.⁶⁷ Selgub, et punaarmeeleaste meeleoludest andsid teada armeede sõja-revolutsiooni nõukogude juures tegutsenud eriosakondade „infolehed“. Need kajastasid punaväelaste poliitilist meelsust ja deserteerumisi.⁶⁸ Samal ajal koostasid tšekistid iganädalasi ülevaateid kohalike elanike meeleolude kohta.⁶⁹

On võimalik, et tšekaa koostas salajasi aruandeid ka eesti punavägede meelsuse kohta, kuid Eestis säilinud allikate põhjal on võimalik uurida tšekistide rolli samaaegselt prokuröride ja kohtunikena. Ülekuulamisprotokollides ja langetatud otsustes tõusevad esile sõjameeste motiivid ja allikmaterjali paremaks mõistmiseks on vajalik ülevaade tšekaa toime mehhanismidest.

Vabadussõja algusest 1918. aasta novembri lõpus kuni 1919. aasta juunini tegutses Eesti Vabariigi vastu Nõukogude Venemaa moodustatud marionett-riigi, Eesti Tööraha Kommuuni (ETK) vägivaldapaarapaar, mille struktuuris olid nii siseasjade valitsus kui ka kohalikud tšekaad. ETK alluvuses loodi esialgu üksteise tegevust dubleerivaid ameteid, kuid sisuliselt oli tegu alles kujunemisjärgus tšekaaga. Näiteks koostati juhatuskiri revolutsioonilise korra komissaridele, kes võisid kontrevolutsiooni vastu võitlemiseks koostöös administratiivosakonnaga korraldada läbiotsimisi ja arreteerimisi.⁷⁰ Marko Mihkelson on kirjutanud, et see amet täitis samasugust kontrevolutsionäärade vastu võitlemise funktsiooni nagu kohalikud tšekaad. Revolutsioonilise korra komissar oli alates 15. detsembrist 1918 Johannes Käspert (1886–1937) – kuni ta määrati siseasjade valitsuse juhiks.⁷¹

Siseasjade valitsus asutati ETK nõukogu 1918. aasta 26. detsembri dekreediga. Selle pädevusse kuulus: maakondade, linnade ja valdade administratiivse tegevuse juhtimine, administratiivvõim kõigi kodanike üle, korra alalhoidmine, registreerimine (sünnid, surmad, abielud jne), statistika

⁶⁷ *Sovetskaja derevnja glazami VČK-OGPU-NKVD*, 1. kd, 1918–1922 gg.

⁶⁸ Из информационного бюллетеня особого отдела при реввоенсовете Запасной армии республики за 2–4 октября 1919 г., 5 октября 1919 г., *Sovetskaja derevnja glazami VČK-OGPU-NKVD*, 1. kd, lk 205–206.

⁶⁹ Из еженедельной сводки, за 1–7 октября 1919 г., *Ibid.*, lk 206–208.

⁷⁰ Juhatuskiri revolutsioonilise korra komissaridele, RA, ERAF.28.1.60, l. 17.

⁷¹ Mihkelson, „Punane terror“, lk 23.

Nõukogude Balti laevastiku vastuluureohvitserid Kroonlinnas 1926. aastal. Sel ajal oli Johannes Käspert (keskel) Kroonlinna julgeolekuosakonna (OGPU) ülem. RA, ERAF.2.1.2432.2

keskbüroo korraldamine, kontrrevolutsiooni vastu võitlemine ja kohus. Siseasjade valitsuse piirkondlikud ametiasutused oli linna- ja maakonna-nõukogude administratiivosakonnad, millele allusid kohalikud kontrrevolutsiooniga võitlemise komisjonid ja valdade täidesaatvad komiteed.⁷² Paberile olid pandud asutuste struktuurid, kuid asutused ise täies mahus tegevusse ei rakendunudki.

Peamised ETK repressiivorganid (veel enne siseasjade valitsuse loomist) olid siiski kohalikud tšekaad – kontrrevolutsiooni vastu võitlemise erakorralised komisjonid. ETK keskse tšekaa elukaar jäi lühikeseks ja lõppes 1919. aasta jaanuaris. Juhendi põhjal võisid tšekaa komissarid surmanuhtluse määrata igale isikule, kes kuulus mõnda valgekaartlikku organisatsiooni. Maha tuli lasta elukutselised spekulandid, salaviina valmistajad, vargad ja punaväelastele viina müüjad. Samuti tuli hukata kõik, kes varjasid

⁷² ETK siseasjade valitsuse ringkiri, 28. detsember 1918, RA, ERAF.28.1.60, l. 26.

relvi ja valgekaartlaste poolt maha jäetud varandust. Rahatrahv või sunnitöö ähvardas neid, kelle „pojad olid põgenenud“, s.t kes võisid teenida Eesti rahvaväes või Kaitseliidus. Parunid ja mõisaomanikud, samuti suurmaaomanike pered tuli saata pantvangidena tšekaa käsutusse.⁷³ Sisuliselt seadustas see dokument piiramatut vägivalla ükskõik kelle vastu, sest ainuüksi esimene punkt jättis lõpmatu tõlgendamisruumi. Teadmatust, keda ja millal võidakse arreteerida ja hukata, tekitas tõenäoliselt tõelise hirmuõhkkonna. Samuti pakkus see võimaluse pealekaebamiste toel isiklike arveid klaarida.

Tšekistide tegevus ei lakanud ka pärast nende taganemist Eesti alalt. 1919. aasta 22. veebruaril nimetati Johannes Käsperti ettepanekul seniste kohalike tšekaade asemel ametisse revolutsioonilise korra komissarid, kes jätkasid võitlust kontrevolutsionääride vastu Eestist välja tõrjutud Punaarmee 7. armee Peipsi ja Pihkva järvest lõuna pool võitleva grupeeringu tagalas.⁷⁴ Hiljemalt 1919. aasta märtsis kandsid komissarid nimetust „väetaguse komissarid“⁷⁵ – sisuliselt olid nad Punaarmee rinde vahetus läheduses julgeoleku eest vastutavad tšekistid. Tegemist ei olnud „päris“ erakorralise komisjoniga, kuid loodud institutsioon väärib tutvustamist. Ametis olid samad inimesed, kes täitsid paljuski kui mitte päris samu, siis sarnaseid ülesandeid. ETK nõukogu andis välja põhjaliku juhendi, milles sõnastati väetaguse ja piirkonna komissaride eesmärgid. Kõigi Eestis tegutsevate väeosade juurde nimetas ETK nõukogu väetaguse ülema ja tema juurde omakorda väetaguse komissarid. Väetaguse ülem pidi enda hallataval territooriumil nimetama ametisse komandandid ja väetaguse komissarid määrasid komandantide juurde omakorda komissarid. Väetaguse ülemad ja piirkondlikud komandandid olid oma piirkonnas – 25 versta laiuses võõndis rinde taga – täidesaatvaks võimuks ja komissarid kõrgeimaks võimuks. Piirkonnakomissaride kaudu pidid väetaguse komissarid tegema kahjutuks kohalikud valgekaartlased, võitlema salaviina põletajatega jne. Oma ülesannete täitmiseks oli komissaridel õigus korraldada

⁷³ Komissaridele välja saadetud juhatuskiri, RA, ERAF.28.1.60, l. 18.

⁷⁴ Siseasjade Valitsuse juhataja Johannes Käsperti aruanne ETK Nõukogule, 22. veebruar 1919, RA, ERAF.28.1.68, l. 3–4.

⁷⁵ ETK lõuna grupi väetaguse komissar Aleksander Jea piirkonna komissaridele ja maakonna nõukogudele, 20. märts 1919, RA, ERAF.28.3.71, l. 21.

läbiotsimisi ja arreteerimisi, määrata süüdlastele rahatrahv või vangistus või nad maha lasta. Samuti pidi jälgitama, et sõjavägi täidaks oma ülesandeid ega kuritarvitaks oma volitusi.⁷⁶ Sisuliselt täideti samu ülesandeid, mis olid tšekaal. Samuti järgiti varasemaid Moskva tšekistide juhtnööre.⁷⁷ Näiteks valvati selle järele, et Vene tšekaa eriosakonnas 22. veebruaril koostatud määrus Venemaalt rindele sõitmise asjus oleks täidetud ka Eesti rindel.⁷⁸

Punaarmee Lõunagrupi väetaguse komissar oli Aleksander Jea (1888–1938), kellele allus alates 1. märtsist neli piirkondlikku komissari. Selles uut nime kandvas ja ümberstruktureeritud tšekaas töötas 38 inimest. Jea ainuisikulistel otsustel arreteeriti peamiselt Petserimaal 1. märtsist kuni 4. juunini 387 inimest ja ta allkirjastas 50 surmaotsust.⁷⁹

Aprilli alguses ärgitas Lõunagrupi väetaguse komissar oma piirkonna komissare lisaks ülekuulamisprotokollile protokollima ka muid teateid ja taustinfot vangide kohta.⁸⁰ Eesti tšekistide tegevust aitab paremini mõista juhend, mis saadeti komissaridele arreteerimiste ja ülekuulamiste läbi viimiseks.⁸¹ Ülevenemaalise tšekaa üks juhte, lätlane Mārtiņš Lācis ütles otse, et kodanlus kui klass tuleb hävitada, ja selleks küsiti inimestelt päritolu, kasvatus, hariduse ja ameti kohta. Vastused neile küsimustele pidid otsustama süüaluse saatuse. „See on punase terrori sisu,“ kuulutas Lācis.⁸² Ülekuulamisel pidid tšekistid ülekuulatavalt küsima järgmisi andmeid: kas ülekuulatav on tunnistaja või süüalune, perekonna-, ees- ja isanimi, vanus, elukoht (maakond, vald, küla ja talu), amet, varanduslik seis, lähisugulased (vennad, pojad jne, kes võivad olla kahtlased), parteiline kuuluvus ning „millepärast arreteeritud või kelle asjus üle kuulatud“.

⁷⁶ Juhatuskiri väetaguse ja piirkonna komissaridele Eestis tegevuses olevate sõjavägede juures, RA, ERAF.28.3.71, l. 5.

⁷⁷ ETK siseasjade valitsuse juhataja Käspert Lõuna- ja Põhjagrupi väetagustele komissaridele Vene SFNV määruse täitmise asjus, 19. märts 1919, RA, ERAF.28.1.60, l. 12.

⁷⁸ Määrus sõidulubade üle rindele ja piiriäärsetesse aladesse, 22. veebruar 1919, RA, ERAF.28.3.71, l. 22–23.

⁷⁹ Minnik, „Kontrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid“, lk 66.

⁸⁰ ETK Lõunagrupi väetaguse komissar kõigile piirkonnakomissaridele, 7. aprill 1919, RA, ERAF.28.3.71, l. 17.

⁸¹ Lõunagrupi väetaguse komissari juhatuskiri läbiotsimiste, arreteerimiste ja ülekuulamiste kohta piirkonna komissaridele, RA, ERAF.28.3.71, l. 19.

⁸² Max Jakobson, *XX sajandi lõpparve*, tlk Joel Sang ja Maimu Berg (Tallinn: Vagabund, 2005), lk 64.

Aleksander Jea (keskel). Foto on tehtud NSV Liidus arvatavasti 1920. aastatel. RA, ERAF.2.1.2411.1

Kahes punktis avaldus tšekistide püüd leida kaassüüdlasi või avada uusi juhtumeid. Tunnistajatelt üritati teada saada, „kas süüalune ja teised kohalikud elanikud ei tea ümbruskonnast kaassüüdlasi, ehk muis asjus süüdlasi (kontrevolutsionääre jne), keda kohe võimalik oleks arreteerida“. Protokolli koostamisel kästi ülekuulamist läbi viinud isikul olla hoolas ja välja uurida, „keda süüalune teab kahtlustada või süüdistada selles ehk mõnes muus asjus, mis temaga ühenduses ei ole“.⁸³ Lõunagrupis ei tegeldud ainult „kohalike valgekaartlastega“. Väetaguse komissari Aleksander Jea otsusel hukati näiteks ennast punastele vangi andnud, varem Kaitseliidus teeninud August Anton, kes lasti maha kui „vabatahtlik valgekaartlane“.⁸⁴ Ühe teise Eesti rahvaväest tulnud ülejooksiku saatis Jea aga teenima punaste tagavarapolku.⁸⁵ Ülekuulamismaterjalide põhjal ei ole otsuste põhjused alati üheselt mõistetavad.

⁸³ Lõunagrupi väetaguse komissari juhatuskiri läbiotsimiste, arreteerimiste ja ülekuulamise kohta piirkonna komissaridele, RA, ERAF.28.3.71, l. 19–19v.

⁸⁴ August Anton Mihkli p., 22.–24. aprill 1919, RA, ERAF.28.1.172, l. 66–68.

⁸⁵ Juhan Lepp, 5.–9. mai 1919, RA, ERAF.28.1.190, l. 125–127.

Juhtumiuuring: Aleksander Allmann

Enamasti on tšekaa uurimistoimik köidetud valik erinevatest juhtumitest alfabeetilises järjekorras. Seega ei olnud Allmanni puudutavad dokumendid mitte eraldi toimikus nagu paljud Eesti sõjaväe välikohtu materjalid, vaid samade kaante vahel koos paljude teiste juhtumitega. Uurimise alustamisel täideti tavaliselt akt andmetega kahtlusaluse kohta. Näiteks tuli sinna kirja panna, kas isikut on varem süüdistatud (mitte karistatud). Enamasti tšekaa seda osa aktist ei täitnud ja nii oli see ka Allmanni puhul. Allmanni arreteerimise põhjuseks on märgitud „valgekaart“, mis oli üks levinuim põhjendus. Millega süüasi lõppes, jäeti tavaliselt akti kirja panemata – need andmed on protokollil lõpus. Mõnel juhul lisati toimikusse ülekuulatavalt ära võetud dokumendid. Allmannilt konfiskeeritud dokumentidest on toimikusse lisatud tunnistusi teenistusest eesti rahvusväeosades 1917. aastal ja enne seda Vene armees. Peamiseks teabeallikaks tšekaa toimikutes on ülekuulamisprotokoll. 15. detsembril koostatud protokollist ei selgu, kuidas sattus tšekaa poolt üle kuulatud lipnik Aleksander Allmann punaste kätte,⁸⁶ kuid Jaak Pihlaku koostatud teatmeteose andmetel langes Allmann sõjavangi 11. detsembril.⁸⁷ Protokollis on kirjas, et Aleksander oli 19 aastat vana, pärit Vahaste vallast ja tema vanemad olid kaupmehed. Allmann oli teeninud vabatahtlikuna Esimeses maailmasõjas alates 1916. aastast ja õppinud lipnikukoolis. Rahvusväeosade ajal teenis ta 4. Eesti polgus. 1918. aastal, kui endistel ohvitseridel kästi liituda rahvaväega, astus Allmann 26. novembril Narvas seal formeeritavasse 4. jalaväepolku. Rannu külla taganedes jooksid talle alluvad sõdurid laiali ja Allmann võeti vangi: „Tulin siis arusaamisele: mõtteta on sõdida, sest võidulootus oli kadunud.“ Ilma mingisuguste sügavamate põhjendusteta või viideteta ühelegi seadusele mõistsid tšekistid Oskar Ellek ja Eduard Otter lipnik Allmanni ülekuulamise järel 1918. aasta 15. detsembril surma kui „valgekaardi ohvitseri“.⁸⁸

⁸⁶ Aleksander Allmann, RA, ERAF.28.1.171, l. 219–224.

⁸⁷ Jaak Pihlak, *Eesti ohvitser – langenud Vabadussõjas* (Viljandi: Viljandi Muuseum, 2020), lk 47.

⁸⁸ Aleksander Allmann, l. 219–224.

Allmanni juhtumi puhul oli tegu tšekaa puhul võrdlemisi levinud kohtupidamise protokollimisega – napilt täidetud akt ja ülekuulamisprotokoll, mille lõppu kirjutati komisjoni otsus. Ülekuulatava väiteid selle kohta, millise valla liige ta oli, või näiteks tema väiteid varasemate karistuste – või tšekistide akti puhul „süüdistuste“ – puudumise kohta omavalitsustest üldjuhul ei kontrollitud. See olnuks paljudel juhtudel võimatu, sest kogu Eesti territoorium ei olnud enamlaste kontrolli all. Kuid oli üksikuid erandeid. Näiteks ühe tšekaa poolt jahirelvade kodus hoidmise eest vahistatud Võrumaalt Koorastest pärit mehe kohta esitati järelepärimine kohalikku täitevkomiteesse ja saadi ka vastus.⁸⁹ Erinevalt välikohtute dokumentidest leidub tšekaa materjalides mitmel juhul läbiotsimisakte. Samuti esitati tšekaa kogukondade kollektiivseid palvekirju, samal ajal kui välikohtutele esitati pigem lähedaste palvekirju. Dokumente, mida leidub Eesti rahvaväe välikohtute toimikutes – näiteks sõjameeste mobiliseerimisel rahvaväe vastuvõtukomisjonides koostatud teenistuslehti – tšekaa toimikutes arusaadavalt olla ei saanudki. Üldiselt kogus tšekaa süüaluste kohta märksa vähem taustteavet kui välikohtud. Erinevalt välikohtutest tegelesid mitmed tšekaa juhtumid aastatel 1917–1918 toimunud sündmustega. Näiteks süüdistati väejooksikust kingsepp Kolki punaste äraandmises 1917. aastal ja Omakaitse tegevuses osalemises 1918. aastal, mille eest ta hukati.⁹⁰

Nii rahvaväe välikohtud kui ka tšekaa(d) loodi suure kiiruga. Uurimist võisid välikohtute jaoks läbi viia vastuluure- või miilitsatöötajad, kuid tšekaa ei tehtud seda kunagi. Kohtumõistmisega tegelesid mõlemal poolel juriidilises mõttes amatöörid. Erinevalt tšekistidest järgisid välikohtud otsuste langetamisel vähemalt mingit seaduslikku alust. Välikohtud menetlesid juhtumeid võrreldes tšekaaaga suurusjärgu võrra kauem. Alates kahtlusaluse tabamisest kuni ülekuulamise ja otsuse määramiseni kulus välikohtutes nädalaid, kuid tšekaaas kõigest mõni päev. Välikohtute toimikud on seetõttu ajaloolasele enamasti märksa kõnekamad allikad kui tšekistide materjalid.

⁸⁹ Kooraste valla töörahva nõukogu täidesaatva komitee tunnistus, 16. jaanuar 1919, RA, ERAF.28.1.183, l. 136.

⁹⁰ Johannes Kolk, RA, ERAF.28.1.185, l. 51–53.

Karistuspoliitika

Kummagi poole *ad-hoc*-kohtute võimalik mõju sõjaväelaste tekitab mitmeid küsimusi. Kas karistuspoliitika mõjutas sõjameeste võitlusvaimu ja motiveeris neid kuidagi välise tegurina, näiteks tekitades mobiliseeritavates meestes hirmu? Või ei puutunud välikohtud niivõrd palju sõduritesse, kui nime poolest arvata võiks? Ehk oli peamine löögiteravik suunatud tsiviilelanikest poliitiliste vastaste vastu – nagu on arvatud varasemates käsitlustes? Või olid poliitilised teisitimõtledjad takistuseks ühiskonna ühtsuse tekkele ja seega ikkagi nõrgestasid kaitsetahet?

Välikohtute karistuspoliitika

Õigusteadlase Marin Sedmani hinnangul olid välikohtud *ad-hoc*-kohtud ja vähemalt esialgse, 1918. aasta 5. detsembri määruse põhjal oli tegemist väga puuduliku menetlusõiguse aktiga. 1919. aasta 25. märtsi määrust hindas Sedman juba täpsemaks.⁹¹ 1918. aasta 5. detsembri määrus oli äärmiselt napp ja üldsõnaline ning suunatud ennekõike Eesti Vabariigi vastaliste ja enamlaste pooldajate vastu. Tugineda tuli varasematele Vene sõjaväeseadustele.⁹² 25. märtsi määrus reguleeris välikohtute tööd tööpoolest põhjalikumalt, täpsustades konkreetseid paragrahve.⁹³ Kuid seegi määrus jättis välikohtunikele tohutu tõlgendusvabaduse.

Oma magistritöös käsitles Taavi Minnik välikohtute tegevust kui Eesti Vabariigi instrumenti valge terrori teostamisel,⁹⁴ kuid hilisemas ja märksa enam süvitsi minevas artiklis piirdub ta pigem lõpphinnanguga, et välikohtute tegevus ei vastanud tollal kehtinud sõjaväeseadustele.⁹⁵ Tema hinnangul mõisteti Eesti välikohtutes surma 284 inimest, nendest 19% sõjavangid, 21% rahvaväelased ja 60% tsiviilisikud. Neisse andmetesse tuleb suhtuda teatava kriitikaga. Minniku andmed põhinevad 2. ja 4. jalaväepolgu

⁹¹ Marin Sedman, „Sõjakohtud ja Riigikohtu roll sõjakohtute süsteemis Eesti Vabariigi esimesel iseseisvusperioodil“, *Juridica* 9 (2019), lk 646.

⁹² Ajutise Valitsuse koosolekute protokollid, 5. detsember 1918, RA, ERA.31.1.8, l. 59–60.

⁹³ *Riigi Teataja*, 1919, 19, lk 145–147.

⁹⁴ Minnik, „Terror ja repressioonid Eesti Vabadussõjas“, lk 56–63.

⁹⁵ Minnik, „The Establishment of „Drumhead“ Courts Martial“, lk 108.

välikohtute otsuste nimekirjadel ning Tallinna garnisoni komandantuuri fondis säilitatud otsuste väljavõtetel. Näidisjuhtumitena kasutas ta kokku 52 välikohtu toimikut (2. polgu 51 toimikut ja 4. polgu üks toimik), kesken- dudes ainult surmaotsustele.⁹⁶ Kuigi Minniku arvudes ja viidetes esineb mõningaid vigu ja puudusi, on tema välja pakutud koondarv ja sõdurite osakaal enam-vähem täpne.⁹⁷

Rosenthal on hinnanud arhiivis leiduvale statistikale tuginedes väli- kohtute alla poliitilise süüdistusega saadetud inimeste arvuks 554, kellest 214 mõisteti surma.⁹⁸ Kohtupalati materjalide hulgas säilitatud aruandes on mõiste „poliitiline süüdistus“ asemel kasutatud mõistet „poliitilised kuri- teod“. 1919. aasta kokkuvõttes loeti poliitilisteks kuritegudeks riigis maksva korra kukutamise katse (250), vaenlase kasuks töötamine ja nende vägedele kaasaaitamine (166), salakuulamine vaenlase kasuks (38), vabatahtlikult vaenlase sõjaväkke astumine (75) ja riigivastane agitatsioon (25).⁹⁹ Olgu tegu „terrori“ või „repressioonidega“, kuid kummagi poole karistuspoliitika tõttu kannatanute teadaolev arv või nimekiri pole lõplik. Minnik on hinna- nud punase terrori ohvrite arvuks esialgu üle 600 inimese ja Eesti Vabariigi repressioonide hinnanguliseks ohvrite arvuks kogu Vabadussõja jooksul kuni 800 inimest.¹⁰⁰ Hiljem hindas Minnik küll punase terrori käigus elu kaotanud inimeste arvu veidi suuremaks: 650–700 inimest.¹⁰¹ Mihkelson on oma varasemas uurimistöös pakkunud enamlaste vägivalla ohvriks 512 inimest, kellest 335 hukati 1919. aasta jaanuaris. Mihkelson nentis valge terrori olemasolu, kuigi tugines ainult Tiit Noormetsa 1992. aasta artiklile ajakirjas Sõdur.¹⁰²

⁹⁶ Ibid., lk 103–104.

⁹⁷ Näiteks puuduvad Minniku koondtabelis 4. jalaväepolgu välikohtus surmamõistetud. Mis allikatest pärinevad tema andmed mitme jalaväepolgu välikohtute surmaotsuste kohta, pole teada. Näiteks leiduvad Tallinna garnisoni komandantuuri fondis ainult Merejõudude ja sisekaitseülema välikohtute otsused.

⁹⁸ Rosenthal, *Kord ja kohus*, lk 73.

⁹⁹ Aruanne poliitilise kuritegevuse üle Eesti Vabariigis 1919. aastal, RA, ERA.71.1.103, l. 106.

¹⁰⁰ Taavi Minnik, „Terror ja repressioonid Eesti Vabadussõjas“, *Eesti ajaloo* 19.–20. sajandil. *Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest*, koost. Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 19 (26) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012), lk 256, 264–265.

¹⁰¹ Ibid., lk 248.

¹⁰² Mihkelson, „Punane terror“, lk 68–69.

Rosenthal osutab sõjaväeprokuratuuri koondnimekirjale, mida Minnik ei ole kasutanud. Nimekirjas on andmed 1661 inimese kohta, kes anti 1919. aastal välikohtu alla.¹⁰³ Allikas pakub võimalust analüüsida peale surmaotsuste ka teisi karistuste kategooriaid. Koondnimekirja esialgne kõrvutamine kohtumaterjalidega tõendab sõjaväeprokuratuuri esitatud andmete paikapidavust nii nimede, kuupäevade, süüdistuste kui ka otsuste puhul. Kokku üle 1700 otsuse hulgas aastatest 1918–1920 on peaaegu 300 surmaotsust.¹⁰⁴ Et väiksem osa otsuseid on langetatud pärast sõja lõppu, s.o pärast 1920. aasta 2. veebruari, vajavad nii otsuste loend kui ka lõplikud arvud veel täpsustamist. Paljud välikohtute toimikud pole säilinud, mis muudab andmete kontrollimise keerulisemaks.

Järgnevalt esitatakse sõjaväeprokuratuuri koondnimekirja otsuste põhjal tehtud valik 2., 4., 5. ja 6. polgu välikohtute andmetest eraldi ja koondina. Segadust tekitavad 2. diviisi andmed. Nimelt on 2. polgu välikohtu otsused sõjaväeprokuratuuri koondis esitatud ekslikult 2. diviisi välikohtu otsusena. Üksikjuhtumeid kontrollides selgus, et need olid paljudel juhtudel 2. polgu välikohtu otsused. Sõjaväeprokuratuuri koondis on eraldi märgitud 2. diviisi staabi välikohtu otsused – võimalik, et selle all mõeldi mõnel juhul ka 2. diviisi välikohtu, mis tegutses Tartus.¹⁰⁵

Valitud nelja polgu välikohtu 884 otsust moodustavad ligi poole kõigest nimekirjas olevatest otsustest. Ühtlasi on nimetatud nelja välikohtu toimikuid erinevalt kõigi teiste välikohtute toimikutest säilinud piisaval hulgal, mis võimaldab andmete tõlevastavust paremini kontrollida ja esitada näidisjuhtumeid.

2. polgu välikohus langetas koondnimekirja põhjal 346 otsust. Neist valdav osa pärineb ajavahemikust 22. detsember 1918 – 2. aprill 1919. Ainult viis otsust on tehtud 1919. aasta septembrist novembrini. Kõigi otsuste seas on langetatud ja täide viidud 122 surmaotsust, langetatud 114 õigeksmõistvat otsust ning 108 juhul on karistuseks määratud vangistus või sunnitöö.¹⁰⁶

¹⁰³ Sõjaväljakohtute poolt karistatud isikute tähestik, RA, ERA.3704.1.353.

¹⁰⁴ Nimekiri sisaldab andmeid välikohtu alla antud inimestest 1918.–1920. aastal.

¹⁰⁵ Eduard Boschi süüdistus salakuulamises, tunnimehe tapmises ja vangimajast põgenemises, 1.–23. jaanuar 1919, RA, ERA.518.1.263.

¹⁰⁶ Välikohtu otsuste nimekiri aastatel 1918–1920, RA, ERA.3704.1.353, l. 1–275.

Minnik pakkus 2. polgu välikohtu surmaotsuste arvuks 94.¹⁰⁷ Ühel juhul määrati karistuseks trahv – 1000 marka väejooksiku varjamise eest – ja samuti ühel korral degradeerimine lipnikust reameheks. Ainult 86 juhul oli süüdistusalune sõjaväelane ja levinuim süüdistus oli sõjaväeteenistusest kõrvalehoidmine, sh omavoliline lahkumine, mitteõigeaegne tagasitulek, deserteerumine või ülejooks. Mõned juhtumid käsitlesid vastuhakku ülemale või käsu täitmata jätmist ja üks mässule õhutamist. Kohtualustest 38 hukati, kuus vabastati ja ülejäänutele määrati eri kestusega vangistus või sunnitöö. 260 juhul oli tegu tsiviilisikutega ja valdavalt süüdistati neid kas enamlaste heaks või Eesti Vabariigi vastu töötamises, sh salakuulamises ja agiteerimises. Vähemal määral esines 2. polgu välikohtu juhtumite hulgas kriminaalsüüdistusi, nagu vargused, röövid ja tapmised ning salakaubavedu.

4. polgu teadaolevalt esimene välikohtu otsus langetati 1919. aasta 6. jaanuaril. 135 otsuse seas olid ainsad erandlikud juhtumid kohtumõistmine nelja salakuulaja ja ühe kuulujuttude levitaja üle. Kokku hukati kohtu otsusel seitse inimest, kellest kolm ei olnud sõjaväelased. Õigeks mõisteti 34 ja ülejäänutele määrati eri kestusega vanglakaristus või sunnitöö. Muid teistest erinevaid otsuseid ei langetatud. 1920. aasta alguses tehti veel parkümmend otsust, tööd jätkati sama aasta novembrini. Pärast 1920. aasta 2. veebruari langetati 44 otsust.¹⁰⁸

5. polgu välikohtu esimesed otsused langetati 1919. aasta 11. veebruaril, kuid erinevalt teistest analüüsitud kohtutest, kelle otsused langetati peamiselt 1919. aasta esimese kolme kuuga, tegutses 5. polgu välikohus aktiivselt kogu 1919. aasta vältel ja otsustati kokku 282 süüdistatava saatus.¹⁰⁹ Ei saa välistada, et 1919. aasta 25. märtsi määrust enamasti eirati ja toimetati oma äranägemise järgi. Nimelt mõisteti teiste analüüsitud välikohtutega võrreldes väga leebeid karistusi – isegi erandlikke 5–20-päevaseid (valdavalt määrati kümme päeva) kartseriarest. Teisedki vangistusotsused olid üsna armulised ja nii sai mitu süüdimõistetut kuude-, mitte aastatepikkuse karistuse. Samas mõisteti ühesuguse süüdistuse eest – omavoliliselt väeosast

¹⁰⁷ Minnik, „The Establishment of „Drumhead“ Courts Martial“, lk 103.

¹⁰⁸ Välikohtu otsuste nimekiri aastatel 1918–1920, RA, ERA.3704.1.353, l. 1–275.

¹⁰⁹ Ibid., l. 4–275.

lahkumine – ühele kohtualusele kümme päeva aresti (25. märtsil), teisele neli aastat sunnitööd (2. mail) ja kolmandale kolm kuud aresti (4. mail).¹¹⁰ Ligi kümnendik kohtualustest olid tsiviilisikud. Surmaotsuseid langetati väga vähe – ligi 300 otsuse seas oli viis surmaotsust. Vabaks mõisteti 59 kohtualust.

5. polgu välikohtu suurim eripära on suur hulk kõikvõimalikke juhtumeid ja langetatud otsuseid, mis erinevad teiste välikohtute praktikast. Vangistuse või sunnitöö asemel saadeti süüdimõistetuid lihtsalt kohtupiirkonnast välja, kahel juhul saadeti üle rindejoone tulijad tagasi Venemaale. Samal ajal saadeti kaks sellist illegaalset „piiriületajat“ (kohtuotsuses kasutatud termin) hoopis Naissaare vangilaagrisse. Ligi 30 kohtualust osutusid „täieõiguslikeks punaväelasteks“, kes saadeti sõjavangilaagrisse. Kõige kummalisem oli kahe hulkuriks osutunud isiku uurimine – nood saadeti lihtsalt kohtupiirkonnast välja. Samuti tegeldi distsiplinaarsüütegudega, näiteks mitme valvepostilt lahkujaga. Paljude 5. polgu välikohtu otsuste täideviimisel jääb silma, et otsused on kas edasi lükatud sõja lõpuni või on süütegu lunastatud vahvusega lahingus. Valdav osa kohtualuseid olid siiski sõjaväelased ja peamisteks süütegudeks olid sõjaväeteenistusest kõrvalehoidmine, omavoliline teenistusest lahkumine või väejooks. Kohtupidamisega tegeldi veel pärast sõdagi ja süüdimõistev otsus langetati 27 inimese puhul.

6. polgu välikohtu varaseimad teadaolevad otsused langetati 1919. aasta 5. jaanuaril. Kokku 121 otsusest määrati mahalaskmine 16 inimesele ja vabastati 29. Erinevalt 4. polgu välikohtust langetati 13 juhul teist laadi otsuseid – kaheksa süüdistatavat said distsiplinaarkaristuse (sh üks kuu aega vangistust), ühel juhul degradeeriti ohvitser reameheks, kolmel korral otsustati süüdistust uuesti arutada ja ühel juhul päästis süüaluse arstlik läbivaatus, mis tuvastas haiguse (küllap oli kahtlusalune ennast haigestumisega vabandanud).¹¹¹ Kohus jätkas tegevust veel ka pärast sõja lõppu, viimased otsused langetati 1920. aasta novembris.

Distsiplinaarkaristust (seda mõistet on kasutatud kohtuotsuste nimekirjas) väärivad teod ei oleks tegelikult pidanud välikohtu pädevusse kuuluma. Vene

¹¹⁰ 5. polgu välikohtu otsused 1919. aastast, RA, ERA.3704.1.353, l. 23.

¹¹¹ Välikohtu otsuste nimekiri aastatel 1918–1920, l. 2–275.

armees reguleeris distsiplinaareksimuste – väärkäitumine, mis ei kuulunud kohtu pädevusse – eest karistamist üksuste üldine sisekorraeeskiri ja otsuse langetas väeosa ülem. Üldiselt tegutses Eesti rahvavägi varasema Vene armee korra järgi, seega on raske öelda, miks 6. polgu välikohus tegeles ka distsiplinaarasjadega.

Tabel 1. Eesti rahvaväe nelja välikohtu 884 otsust aastatel 1918–1920

Otsused	Surma	Õigeks	Vangla/ sunnitöö	Muu karistus
2. polk	122	114	108	2
4. polk	7	34	94	-
5. polk	5	59	152	66
6. polk	16	29	63	13
Kokku	150	236	417	81

4., 5. ja 6. polgu välikohtud tegelesid peamiselt sõjaväelastega ja levinuimaks süüteoaks oli sõjaväeteenistusest kõrvalehoidmine või loata lahkumine. Hoopis teist laadi oli 2. polgu välikohtu tegevus, kus mõisteti suures osas kohut poliitilist laadi süütegude üle. Kolme välikohtu tegevuse põhiosa jäi 1919. aasta algusesse, kuni aprilli alguseni.

Polkude välikohtud lükkasid otsuse mitmel juhul edasi sõja lõppu või anti süütegu andeks vahvuse eest lahinguväljal. Mõlemal juhul vajavad andmed veel täpsustamist, sest just nendes võib peituda võti vastamaks mitmele küsimusele karistuspoliitika karmuse kohta. Väheoluline pole seegi, et enamiku välikohtute, sh enim surmaotsuseid langetanud 2. polgu välikohtu aktiivne tegevus oli 1919. aasta 25. märtsi määruse jõustumise ajaks juba lõppenud. Küsimust võib vaadata teisest vaatenurgast ja tõdeda, et välikohtute töö katkes järsult aprilli esimestel päevadel, ning on raske pakkuda muud põhjust kui 25. märtsil vastu võetud määrus. Võimalik on seegi, et uute regulatsioonide järgi ei olnud senise karmi kursi jätkamiseks enam alust.

Arvestades nelja välikohtu otsuste osakaalu kõigist koondnimekirja otsusest, võib teha mõned üldistavad järeldused. Siiski jääb õhku rohkem küsimusi kui vastuseid. Kui polkude välikohtud olid nii erinevad, siis tuleks pidada küsitavaks arvamust, nagu olnuks Eesti Vabariigi karistuspoliitika

eesmärk sõjaväelaste hirmutamise või ohjeldamise, veel vähem karistamine. Kõigi (884) otsuse hulgas oli üle neljandiku (236) õigeksmõistvat kohtuotsust ja vähem kui viiendikul juhtudel (150) määrati surmanuhtlus. Kõrgeimat määra ei rakendatud valdavalt mitte sõjaväelaste, vaid tsiviilisikute karistamiseks, keda oli ligi 900 kohtualuse hulgas peaaegu 300. Soome kodusõda uurinud Marko Tikka kirjutas 12 kohtu materjalide põhjal – näidisjuhtumite valikus olid Varkause ja Viiburi välikohtud –, et kahtlusalustest olid ainult 27% revolutsiooniliikumisest osa võtnud. Kohtualustest mõisteti õigeks ligi 40,6% ja surma 13,4%.¹¹²

Omaette küsimus on sõjajärgsed kohtuotsused. Selliseid langetati kolme polgu välikohtutes kokku sada (lisaks eelmises lõigus nimetatud 884 otsusele). Kuna Eesti Vabariigi välikohtud tegutsesid erinevalt ja valdava osa surmaotsustest langetas mõni üksik (peale 2. polgu välikohtu näiteks Saaremaa välikohus) peamiselt tsiviilisikute ehk poliitilise vastastega tegelenud välikohus, ei saa rääkida kõigist välikohtutest kui repressiivpoliitika instrumentidest.

Välikohtunikud

Kohtunike isikute täpsem analüüs võiks aidata osaliselt selgitada neid põhjusi, miks ühe kohtu otsused olid karmimad kui teistel. Kohtute koosseise välikohtu otsuste koondnimekirjas ei kajastu, neid saab välja selgitada ainult üksikjuhtumite uurimisel. Eesti välikohtute eesistujad olid ohvitserid, kelle määras ametisse konkreetse kohtu kokku kutsunud väeosa ülem.

Tšekaa karistuspoliitika

Eesti Töörahva Kommuuni tšekaa säilinud materjalid 1918. aasta lõpust ja 1919. aasta algusest on suuremas osas tsiviilelanike üle langetatud otsuste dokumendid. Pooled juhtumitest käsitlesid veidi üle saja süüaluse, kes olid kas Eesti rahvaväelased, kaitseliitlased või mobilisatsiooni alla kuuluvad mehed. Väga palju tegeldi aastatel 1917–1918 toimunud sündmuste tagamaade uurimise, klaarimise ja tõenäoliselt sageli ka kättemaksuga. Materjalide põhjal jätab tšekaa tegevus kohati laialivalguva mulje – võideldi nii

¹¹² Tikka, *Kenttäoikeudet*, lk 459–460.

salaviinapõletajate ja salakaubavedajate, mõisnike, vaimulike kui ka teiste „endiste inimestega“ – nt politseinikega. Tuleb arvesse võtta sedagi, kuidas aastatel 1918–1920 tšekaade kohtumõistjad seadusi tõlgendasid. Marko Mihkelson on tõdenud, et ETK siseasjade valitsuse väljaantud dokumendid katsid kujunenud õigustühimiku minimaalselt ja tegelikult oli kohalikel tšekaadel piiramatu võim.¹¹³ Minnik on möönnud, et punasel terroril puudus õiguslik alus.¹¹⁴ Jekaterina Kobeleva, kes on uurinud tšekaa rolli sovetiseerimisel, on tõdenud, et Vene kodusõja tingimustes valitses kõikjal samasugune olukord, kus esikohal ei asetsenud enam seadus, vaid subjektiivne arusaam seadusest, ja mitte ainult Permis, vaid kõigis Venemaa regioonides.¹¹⁵

1918. aasta 4. detsembril peeti Narvas eesti tšekistide esimene töökoosolek. Kohalikud kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid tegutsesid Narvas (esimees Oskar Ellek), Virumaal (15. detsembrist Rakveres, Juhan Hansing), Võrumaal (16. detsembrist Otto Tiisler, 16. jaanuarist Villem Jaakson), Tartumaal (1. jaanuarist 1919 Aleksander Kull) ja Pärnumaal (tegelikult Lõuna-Viljandimaal, V. Buschi juhtimisel). Üritati luua juhtorganit koos osakondadega, kuid asutatud Eesti Kontrrevolutsiooniga Võitlemise Komisjon, s.o Eesti tšekaa (juhataja Eduard Ott) jäi ainult formaalselt tegutsevaks organisatsiooniks, mis kaotas siseasjade valitsuse loomise järel mõtte. 1919. aasta 17. jaanuaril vabastas ETK valitsus Eduard Oti tšekaa esimehe ametist. Mihkelson on väitnud, et kohaliku tšekaa tööd juhtis troika (kolmeliikmeline juhtkond), kelle ainupädevuses oli korraldada läbiotsimisi ja arreteerimisi ning karistada vahialuseid. Presiidiumi tööd juhtis esimees.¹¹⁶

Samas tundub uurimismaterjale laiemalt vaadates, et paralleelselt tegutsesid administratiivosakonnad, kelle uurimiskomisjonidel oli kohati kattuv pädevus: tegeleda kontrrevolutsioonis kahtlustatud isikute arreteerimisega ja õigustada läbiotsimisi. Võrumaal väljastas administratiivosakond

¹¹³ Mihkelson, „Punane terror“, lk 26.

¹¹⁴ Minnik, „Terror ja repressioonid Eesti Vabadussõjas“, lk 257.

¹¹⁵ Ekaterina Kobeleva (Екатерина Кобелева), „Mesto i rol' organov ČK v processe stanovlenija Sovetskogo gosudarstva. 1918 – načalo 1922 gg.: na materialax Permskogo Prikam'ja“ (Место и роль органов ЧК в процессе становления Советского государства. 1918 – начало 1922 гг.: на материалах Пермского Прикамья) (kandidaaditöö, Permi riiklik ülikool, 2005), lk 209.

¹¹⁶ Mihkelson, „Punane terror“, lk 22–26.

miilitsale orderi läbiotsimiseks.¹¹⁷ Tõsi küll, kohaliku tšekaa poolt juba vahistatud isiku vahi alt vabastamiseks tuli esitada viisakas vormis põhjendatud taotlus.¹¹⁸ Samas ei suhtunud tšekaa administratiivosakonda kui alluvasse asutusse. Näiteks palus – mitte ei käskinud – Võru tšekaa kohalikul administratiivosakonnal teatada neile kõigist linnas ja maal toimuvatest rahvakoosolekutest.¹¹⁹ Eesti sõjaväeluure Tartu teadete kogumise punkti ülema Andres Purri (Puri) väitel tegutses Tartu administratiivosakond käsikäes kohaliku tšekaaga.¹²⁰ Siiski tuleb tõdeda, et senise uurimistöe põhjal ei saa anda administratiivosakonna rollile lõplikku hinnangut.

Nagu selgub Tartu tšekaa aruandest, oli kohalike tšekaade töö „raske“. Troikal puudus tšekistide hinnangul jõud, mille abil viia ellu läbiotsimisi ja arreteerimisi. Tartus sooviti selleks alguses organiseerida 150-meheline kaitsesalk, kuid sinna õnnestus värvata 117 liiget.¹²¹ Mihkelson ei väida kindlalt, et kaitsesalk oleks osalenud mahalaskmistel, kuid on pidanud seda tõenäoliseks.¹²² Purri väitel viis Tartus läbiotsimisi, arreteerimisi ja mahalaskmisi täide lendsalk. Ta on loetlenud 40 salka kuulunud mehe nime.¹²³

Kahe poole karistuspoliitika võrdlus

Kuidas hinnata kummagi poole karistuspoliitikat? Üks võtmeküsimusi on, kas karistuspoliitikat dirigeeris keskvõim. Rosenthal on nimetanud enamuses kahtlustatavate suhtes rakendatud karistuspoliitikat repressioonideks, kasutamata väljendit „terror“.¹²⁴ Minnik on väitnud, et kuigi mõlema poole eesmärgiks oli võimu kehtestamine, ei kontrollinud tsentraliseeritud

¹¹⁷ Võru linna ja kreisi täidesaatva komitee administratiivosakonna order, 2. jaanuar 1919, RA, ERAF.28.1.661, l. 11.

¹¹⁸ Võru linna ja maakonna täidesaatva komitee administratiivosakonna uurimiskomisjon kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonile, 25. jaanuar 1919, RA, ERAF.28.1.191, l. 236.

¹¹⁹ Võru tšekaa linna administratiivosakonnale, 26. jaanuar 1919, RA, ERAF.28.1.661, l. 22.

¹²⁰ A. Puri mälestused, RA, ERA.2124.3.1041, l. 10.

¹²¹ Eesti kontrrevolutsiooniga võitlemise komisjoni Tartu osakonna aruanne, 1.–14. jaanuar 1919, RA, ERAF.28.1.68, l. 5–11.

¹²² Mihkelson, „Punane terror“, lk 27.

¹²³ A. Puri mälestused, l. 11.

¹²⁴ Reigo Rosenthal, „Eesti Vabadussõda“, *Eesti sõjaajalugu. Valitud peatükke Vabadussõjast tänapäevani*, koost. Tõnu Tannberg (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2021), lk 109–110.

juhtimisaparaat Vabadussõja-aegseid repressioone ja rindetagust vägivalda.¹²⁵ Minnikust erineval seisukohal on Jānis Šiliņš, kes tõdes, et punased pidasid kiire edu saavutamiseks hädavajalikuks rangelt tsentraliseeritud ja kontrollitud terrorisüsteemi. Šiliņš toob esile, et enamlaste repressiivsüsteemi kasutati vahendina ühiskonna muutmiseks ja oma režiimi võimu kindlustamiseks.¹²⁶ Hilisemas uurimistöös on Minnik tõdenud, et aastail 1918–1919 matkisid eesti enamlased punase terrori läbiviimisel Nõukogude Venemaa eeskuju, moodustades terrori täideviimiseks kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid. Tšekistide vägivalda tsiviilelanike vastu on Minnik käsitlenud eriooperatsioonina ja sõjalise strateegia osana.¹²⁷

Nicolas Werth on rõhutanud, et 1918. aasta 5. septembril seadustas Nõukogude valitsus terrori oma kurikuulsa dekreediga „Punasest terrorist“. Dekreediga kuulutati välja otsus lasta viivitamatult maha iga isik, kes on „klassivaenlane“.¹²⁸ Nagu tõdeb Minnik, jättis dekreet laiad tõlgendusvõimalused, kuid õigusemõistmiseks peavad definitsioonid olema võimalikult täpsed.¹²⁹ Küllap saab seda väita samuti Eesti välikohtute puhul – algselt lubati lähtuda Vene sõjaväe seadustest, kuid 10. jaanuari juhend välikohtutele kauges nende kohtute esialgsest tegevusväljast. Kaudselt võiks sarnaseks pidada AV 1918. aasta 5. detsembri laialdast tõlgendusvõimalust pakkunud määrust.

Laiema avalikkuse hoiatamine ja teadlikkus karistuspoliitikast

Kuidas või kui palju jõudis teadmine n-ö hoiatavatest näidetest laiema üldsuseni? Eesti rahvaväe üksustes, kus välikohus tegutses, oli sõduritel langetatud otsustest hea ülevaade. Kuid seda, mis toimus teistes üksustes, ei pruugitud teada rohkem kui kuulujuttude tasemel. Tsiviilelanike informeeritus oli ilmselt veel napim. Kommunikatsiooni peamiseks meediumiks

¹²⁵ Minnik, „Terror ja repressioonid Eesti Vabadussõjas“, lk 6.

¹²⁶ Jānis Šiliņš, „Padomju Latvijas militārā un politiskā attīstība (1918. gada decembris – 1919. gada jūnijs)“ (doktoritöö, Lāti ülikool, 2011), lk 85.

¹²⁷ Minnik, „Kontrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid“, lk 66–67.

¹²⁸ Nicolas Werth, „Riik rahva vastu: vägivald, repressioonid ja terror NSV Liidus“, *Kommunisti must raamat. Kuriteod, terror, repressioonid*, tlk Marri Amon jt (Tallinn: Varrak, 2000), lk 85.

¹²⁹ Minnik, „Kontrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid“, lk 55.

oli nähtavasti ajakirjandus. Enamlaste väljaandeid on säilinud liiga napilt, seega saab analüüsida Eesti Vabariigis ilmunud ajalehti. Rahvast oli välikohtutest hoiatatud juba enne nende loomist. Nimelt kutsus pea- ja sõjaminister Konstantin Päts oma 1918. aasta 1. detsembril allkirjastatud ja ajakirjanduses paar päeva hiljem avaldatud üleskutses rahvast hädaohus olevat isamaad kaitsma. Neid, kes ei soovinud „kergeid ohvreid“ kanda, ähvardas Päts muu hulgas välikohtuga.¹³⁰ Ähvardamine on siiski midagi muud kui ähvarduste elluviimine. Seda, et Pätsil on kõrvalehoidjate ja vastutöötajatega tösi taga, saadi tunda ja teada pärast välikohtute tegevuse algust. Välikohtu otsuseid avaldati ajalehtedes.¹³¹ Otsustest teatati vähemalt ajalehtedes Postimees, Vaba Maa, Maaliit, Tallinna Teataja ja Sotsiaaldemokraat. 1919. aasta jaanuarist kuni märtsi lõpuni avaldati ajalehtedes pigem neid otsuseid, mis käsitlesid kriminaalkurjategijate ja poliitiliste vastaste karistamist. Mitte alati ei olnud tegu surmamõistetutega ja aeg-ajalt on otsustes nimetatud mõnd karistatud sõjaväelast. Arvestades, et igal ajalehel oli tõenäoliselt oma kindel lugejaskond, sõltus elanike informeeritus välikohtute tegevusest väljaandes avaldatud teadete regulaarsusest. Välikohtute otsuste sisust vahest kõnekam oligi see, et ajalehtedes ei ilmunud teadaanded langetatud kohtuotsustest kuigi sagedasti. Näiteks Postimees avaldas 1919. aasta veebruaris ja märtsis – välikohtute tegevuse tippajal – teadaandeid kohtuotsustest ainult kolmel korral. On võimalik, et selliste teadete avaldamisega sooviti olla ettevaatlikud. Näiteks oli esinenud vigu väejuoksikute nimekirjade avaldamisel. Nimelt kirjutati Postimehes, et sellisid teateid on kohati avaldatud liiga kergekäeliselt, ja on toodud näide kahest sõjamehest, kes lükkasid ümber väite, nagu oleksid nad olnud väejuoksikute nimekirjas.¹³²

Mari-Leen Tammela väitel pidas kindral Aleksander Tõnisson välikohtu otsuste avaldamist soovitavaks.¹³³ Rahvaväe kõrgemat juhtkonda esindanud

¹³⁰ K[onstantin] Päts, „Ajut. valitsuse käsukiri Eesti vabariigi kaitse kohta“, *Tallinna Päevaleht*, 3. detsember 1918, lk 2.

¹³¹ Mari-Leen Tammela, „Ristilöödud töörahva nimekiri nr. 11 Eesti Asutava Kogu valimistel“, *Vabadussõja mitu palet*, Rahvusarhiivi toimetised = Acta et Commentationes Archivi Nationalis Estoniae 3 (34), koost. Tõnu Tannberg (Tartu: Rahvusarhiiv, 2019), lk 441.

¹³² „Väejuoksikute nimekiri lohakalt kokku seatud“, *Postimees*, 21. märts 1919, lk 3.

¹³³ Tammela, „Ristilöödud töörahva nimekiri“, lk 441.

ülemjuhataja staabiülema, polkovnik Jaan Sootsi põhiseisukoht oli, et erakorralistes oludes tuli ajalehtedel toetada Eesti rahvaväe tahet isamaad kaitsta ja ülemjuhatusel pidi olema õigus negatiivselt mõjuvad artiklid sõjatsensuuriga ära keelata.¹³⁴ Välikohtute kohta on niisiis teada vaid kindral Tõnissoni seisukoht. Kas Soots pidas välikohtute otsuste avaldamist rahvaväe tahet toetavaks või mitte, pole teada. Pole kindel, kas ajalehed avaldasid otsuseid vähe seetõttu, et need ei ületanud uudiskünnist, või seetõttu, et sõjaväevõimud takistasid avaldamist.

1919. aastal toimus kaks välikohtute tegevuses esile tõusvat sündmust – Saaremaa mäss ja Tartu tagavarapataljoni vastuhakk. Võimalik, et nende kahe sündmuse kajastamist peeti piisavalt hoiatavateks näideteks. Saaremaa mässajad olid mobilisatsioonialused mehed. Välikohtute tegevuse kajastamist võisid aasta esimestel kuudel samuti mõjutada poliitikud, sest aprilli teisel poolel seisid ees Asutava Kogu valimised. Röövmõrtsukate, salaviina ajajate ja riigivastaste kihutustöö tegijate karistamisest teavitamine sobis ilmselt nii poliitilisele kui ka sõjaväe juhtkonnale. Küllap pidid need teated olema tõestuseks sellest, et Eesti Vabariik suutis oma territooriumil sisemist korda tagada.

Järeldused ja kokkuvõte

Eesti Vabariigi välikohtud viisid karistuspoliitikat ellu vastavalt Ajutise Valitsuse määrustele ja kohtuvalitsuse juhendile. Välikohtu otsuste koondnimekirjas on süüdistus välja kirjutatud näiteks kujul „väejooks“ või viitega määrusele, nt § 19-9 või Ajutise Valitsuse 1919. aasta 25. märtsi määrus. 1918. aasta 5. detsembri AV määrusele järgnenud juhendid ja määrused pakkusid järjest täpsemaid definitsioone ja jätsid järjest väiksema tõlgendusruumi. Üks olulisemaid seadusemuudatusi oli uus väejooksiku mõiste – 1918. aasta 29. detsembrist oli desertöör iga sõjamees, kes lahkus üksusest ülema loata (Vene sõjaväe seadustes oli väejooksik üksusest vähemalt kolm päeva omavoliliselt eemal viibinu; kuivõrd Eesti sõjameestel oli varem Vene armees kombeks olnud paariks päevaks omavoliliselt üksusest lahkuda, võis

¹³⁴ Sõja trükikontroll. J. Soots, enne 27. veebruari 1920, ERA.495.10.23, l. 195–199.

see komme jätkuda ka rahvaväes). Märksa kaalukam muudatus võrreldes varasemate Vene seadustega oli 1919. aasta 10. jaanuari juhend välikohtutele, mis nägi ette asja arutamise jätkamist juhul, kui selgus vajadus asjaolusid täpsemalt uurida. See oli selge kaugenemine nendest põhimõtetest, millega Vene seadustes määrati välikohtute tegevusvälja. Sageli ei olnudki võimalik välikohtute töös Vene sõjaväe seadusi täita. Nimelt oli Vene seadustes nõue, et välikohtunikeks võisid olla vaid vähemalt nelja-aastase staažiga ohvitserid. Selle nõude täitmine olnuks Eesti Vabariigis kaadriohvitseride nappuse tõttu võimatu. Nii välikohtute kui ka tšeka tegevuses sõltus palju kohalikest oludest ja üksikute kohtunike isikust.

Välikohtute ja tšekaade kui erakorraliste *ad-hoc*-kohtute peamine erinevus seisnes selles, et välikohtud pidid järgima varasemaid Vene sõjaväe seadusi, tšekaade tegevuse ainsaks aluseks aga jäi punast terrorit legitimeeriv dekreet. Eesti Vabariigis liiguti järk-järgult erakorraliste kohtute (välikohtute) tegevuse täpsustamise poole.

Kohtupidajate vähene pädevus või Vene seaduseraamatute puudumine aitavad mõista, miks võis välikohtute õigusemõistmises esineda vajaka jäämisi. Eri välikohtute tegevuse võrdlev analüüs seab küsimärgi alla, kas Eesti Vabariigi puhul saab üldse rääkida ühtselt rakendatud karistuspoliitikast. Mõlema vaenupoole karistuspoliitika sarnaneb paljuski selles, et nii välikohtutes kui ka tšekaas tabasid karmimad karistused pigem poliitilisi vastaseid. Ligi kolmandik kõigist Eesti välikohtutes süüdimõistetutest said kõrgeima karistumäära, süüdistatuna kahest suuremast mässust osavõtmises või nende organiseerimises. Saaremaa mässajad olid mobilisatsioonialused mehed, kes hakkasid sõjaseisukorra ajal riigivõimu esindajatele relvastatult vastu, Tartu tagavarapataljoni vastuhaku eest hukati aga sõjaväelased, kes olid olnud väljaõppel. Vastaspoolel paistsid tšekistid silma hukkamistega Tartus, Rakveres ja Valgas, kus sõjaväelaste osakaal hukatute hulgas oli kaduvväike. Üldiselt tabasid mõlema poole karmimad karistused pigem tsiviilelanikke kui sõjamehi, välikohtutes surmamõistetutest olid ca 60% tsiviilisikud.

Senise uurimistöõ põhjal näib, et enamlased saatsid nende kätte sattunud sõjaväelased enamasti punaväkke teenima. Ilmselt oli puudus elavjõust ja see seletab, miks pooltel juhtudel ei uuritud kahtlusaluste tausta kuigi täpselt. Veel üks suurem erinevus esines kahe institutsiooni suhtumises

eeluurimisse – ehkki ka välikohtute otsuse langetamisele eelnevas juurdluses oli puudujääke, ei kipunud tšekaades eeluurimisega tihtilugu üldse vaeva nägema.

Ei saa välistada, et laiema avalikkuse teadlikkus välikohtute karistuspoliitikast jäi ajakirjanduse põhjal napiks. Võib öelda, et Eesti Vabariigi välikohtutes rakendatud karistuspoliitikal oli kaks eesmärki: tugevdada sõjaväelist distsipliini ja takistada enamlaste tegevust ning enamlike ideede levikut rahvaväes. Mõlemad tegevussuunad olid noorele riigile oma autori-teedi ja korra kehtestamiseks hädavajalikud. Välikohtute tegevuse aluseks olnud Vene sõjaväeseadusi järgiti vastavalt oludele suuremal või vähemal määral. Tšekaa karistuspoliitika eesmärgiks oli nii tsivilistidest kui ka sõjaväelastest klassivaenlaste karistamine. Eesti Vabadussõja ajal langesid tšekistide karistuspoliitika ohvriks peamiselt Eesti rahvaväes ja Kaitseliidus teeninud mehed. Varasemaid Vene sõjaväeseadusi tšekistid ei järginud.

Bibliograafia

Arhiiviallikad

Eesti Rahvusarhiiv (RA)

ERA.71	Kohtukoja Prokuratuur
ERA.495	Sõjavägede Staap
ERA.518	2. Diviisi Staap
ERA.927	Sõjaväe Kõrgem Kohus
ERA.932	6. Rahvapolgu Sõjavälikohus
ERA.939	4. Rahvapolgu Sõjavälikohus
ERA.2124	Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon
ERA.3704	Sõjaväe Prokuratuur

Õigusaktid ja dokumendikogumikud

Riigi Teataja 1918–1919

Sovetskaja derevnja glazami VČK-OGPU-NKVD, Dokumenty i materialy (Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД, Документы и материалы), 4 kd, toim. A. Berelovič ja V. Danilov (Moskva: ROSSPÈN (РОССПЭН), 1998–2012)

- Svod voennyx postanovlenij 1869 goda*, Č. 6, *Ustavy voenno-ugolovnye (po 1 oktjabrja 1900 goda)*, kn. XXII–XXIV (*Свод военных постановлений 1869 года*, Ч. 6, *Уставы военно-уголовные (по 1 октября 1900 года)*, Кн. XXII–XXIV) (Peterburi: Gosudarstvennaja Tipografija (Государственная Типография), 1900)
- Svod voennyx postanovlenij 1869 goda*, *Kniga XXIV, Ustav voenno-sudebnyj (Свод военных постановлений 1869 года*, Книга XXIV, *Устав военно-судебный*) (Riia: Voenno-sudebnoe upravlenie (Военно-судебное управление), 1921)
- Voinskij ustav o nakazanijax (s. V. P. 1869 g. XXII, izd. 4), raz'jasnennyj rešenijami Pravitel'stvujuščego senata i Glavnogo voennogo suda, prikazami po voennomu vedomstvu, cirkuljarami Glavnogo voenno-sudnogo upravlenija i proč. po 1 marta 1917 g.* (*Воинский устав о наказаниях (С. В. П. 1869 г. XXII, изд. 4), разъясненный решениями Правительствующего сената и Главного военного суда, приказами по военному ведомству, циркулярами Главного военно-судного управления и проч. по 1 марта 1917 г.*) (Reval: Tipografija J. Zimmermana (Типография Я. Циммермана), 1923)

Kirjandus

- Anepaio, Toomas, *Kohtunikud, kohtu-uurijad ja prokurörid 1918–1940. Biograafiline leksikon* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017)
- Dolmatov, Vladimir (Долматов, Владимир), *VČK, Glavnye dokumenty (ВЧК, Главные документы)* (Moskva: Komsomolskaja Pravda (Комсомольская правда), 2017)
- Eesti Vabadussõja ajalugu, I, Vabadussõja eellugu. Punaväe sissetung ja Eesti vabastamine*, teksti kirjutanud Peeter Kaasik, Lauri Vahtre, Toomas Hiio, Hellar Lill, Taavi Minnik, Toe Nõmm, Ago Pajur, Urmas Salo ja Tõnu Tannberg, kaardid koost Reigo Rosenthal, koost. ja toim. Lauri Vahtre, Eesti sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi toimetised 10/1 (Tallinn: Varrak, 2020)
- Eesti Vabadussõja ajalugu, II, Kaitsesõda piiride taga ja lõpuvõitlused*, kirjutanud Peeter Kaasik, Lauri Vahtre, teksti kirjutanud Peeter Kaasik, Lauri Vahtre, Toomas Hiio, Hellar Lill, Taavi Minnik, Toe Nõmm, Ago Pajur, Urmas Salo ja Tõnu Tannberg, kaardid koost Reigo Rosenthal, koost. ja toim. Lauri Vahtre, Eesti sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi toimetised 10/2 (Tallinn: Varrak, 2020)
- Jahr, Christoph, *Gewöhnliche Soldaten. Desertion und Deserteure im deutschen und britischen Heer 1914–1918*, Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, kd 123 (Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht in Göttingen, 1998)

- Jakobson, Max, *XX sajandi lõpparve*, tlk Joel Sang ja Maimu Berg (Tallinn: Vagabund, 2005)
- Jēkabsons, Ēriks, „Latvijas Neatkarības karš 1918.–1920. gadā: savējo karavīru noziegumi“, *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* 2 (2020), lk 65–93
- Minnik, Taavi, „Terror ja repressioonid Eesti Vabadussõjas“, *Eesti ajaloo* 19.–20. sajandil. *Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Historici Estoniae 19 (26) (2012), koost. Tõnu Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012), lk 245–266
- Minnik, Taavi, „The Establishment of „Drumhead“ Courts Martial and their actions“, *Juridiskā zinātne / Law* 7 (2014), lk 99–112
- Minnik, Taavi, „Kontrevolutsiooni vastu võitlemise komisjonid enamlaste terrorismi poliitika tädevijajena Eestis aastail 1918–1919“, *Acta Historica Tallinnensia* 21 (2015), lk 51–68
- Nirk, Alfred, *Juhatuskiri polgu- ja väljakohtutele, juurdluse toimepanemiseks ja eeluurimise algatamiseks* (Tallinn: Sõjaväe Kohtu Valitsus, 1919)
- Päts, Konstantin, „Ajutise valitsuse käsukiri Eesti vabariigi kaitse kohta“, *Tallinna Päevaleht*, 3. detsember 1918, lk 2
- Rosenthal, Reigo, „Eesti Vabadussõda“, *Eesti sõjaajalugu. Valitud peatükke Vabadussõjast tänapäevani*, koost. Tõnu Tannberg (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2021), lk 9–130
- Rosenthal, Reigo, *Kord ja kohus: Eesti sõjaväejuhtkond Vabadussõja-aegses sisepoliitikas* (Tallinn: Argo, 2019)
- Sedman, Marin, „Sõjakohtud ja Riigikohtu roll sõjakohtute süsteemis Eesti Vabariigi esimesel iseseisvusperioodil“, *Juridica* 9 (2019), lk 642–654
- Stoliarovas, Andriejus, *Lietuvos Respublikos karinė justicija 1919–1940 m.* (Vilnius: Vytauto Didžiojo karo muziejus, 2014)
- Šiliņš, Jānis, „The Soviet Army in Northern Lithuania between January and June 1919“, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis* 36 (2018), lk 27–44
- Tikka, Marko, *Kenttöoikeudet. Välttömät rankaisutoimet Suomen Sisällissodassa 1918* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2018)
- Werth, Nicolas, „Riik rahva vastu: vägivald, repressioonid ja terror NSV Liidus“, *Kommunismi must raamat. Kuriteod, terror, repressioonid*, tlk Marri Amon jt (Tallinn: Varrak, 2000), lk 51–265
- „Väejooksikute nimekiri lohakalt kokku seatud“, *Postimees*, 21. märts 1919, lk 3

Väitekirjad ja käsikirjad

Kikkas, Toivo, „Võitlusvõime eesti sõdurite ja ohvitseride sõjakogemuses 1914–1920“ (magistritöö, Tartu Ülikool, 2020)

Kobeleva, Ekaterina (Кобелева, Екатерина), „Mesto i rol' organov ČK v processe stanovlenija Sovetskogo gosudarstva. 1918 – načalo 1922 gg.: na materialax Permskogo Prikam'ja“ (Место и роль органов ЧК в процессе становления Советского государства. 1918 – начало 1922 гг.: на материалах Пермского Прикамья) (kandidaaditöö, Permi riiklik ülikool, 2005)

Mihkelson, Marko „Punane terror Eestis“ (diplomitöö, Tartu Ülikool, 1993)

Minnik, Taavi, „Terror ja repressioonid Eesti Vabadussõjas“ (magistritöö, Tallinna Ülikool, 2010)

Šiliņš, Jānis, „Padomju Latvijas militārā un politiskā attīstība (1918. gada decembris – 1919. gada jūnijs)“ (doktoritöö, Lāti Ülikool, 2011)

Internetiallikad

Eesti sõjamuuseum – kindral Laidoneri muuseum, Ohvitseride andmekogu, <<http://prosopos.esm.ee/index.aspx?type=1>> [8. aprill 2026]